

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt
2006

ISBN 90-77271-27-9 - 978-90-77271-27-8

Wettelijk Depot: D/2006/3680/07

NUR: 748

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Peten Print

PREDICTOREN VAN AANPASSING NA EEN (ON-)VRIJWILLIGE PENSIONERING

Resultaten van een kwantitatieve bevraging bij
jonge bruggepensioneerden in Vlaanderen

Els De bruyn

Promotor: Prof. dr. Jef Breda

INHOUDSTAFEL

INLEIDING.....	1
RELEVANTIE.....	2
OPBOUW VAN HET RAPPORT	5
1. THEORETISCH KADER.....	7
1.1. POSITIES EN TRANSITIES IN DE LEVENSLLOOP.....	7
1.2. DE PENSIOENTRANSITIE – EEN PROCES	11
1.3. DE PENSIOENTRANSITIE ONDERZOCHT	15
1.3.1 'Wealth & Health'-factoren: een traditionele verklaring	16
1.3.2 Impact van gender, partner, familie en sociaal netwerk	20
1.3.3 Andere factoren	25
1.4. RECENTE ONTWIKKELING: DE IMPACT VAN TRANSITIEKENMERKEN	26
1.4.1 Anticiperende socialisatie.....	26
1.4.2 Vrijwilligheid	27
1.4.3 Nabeschuiving	28
1.5. SAMENVATTING	28
2. OPZET EN METHODOLOGIE.....	31
2.1. ONDERZOEKSVRAAG EN ONDERZOEKSPOPULATIE	31
2.1.1 Onderzoeksvraag en implicaties op de onderzoekspopulatie	31
2.1.2 Onderzoekspopulatie: voorwaarden	32
2.2. ANALYSEMODEL	33

2.3.	METHODOLOGIE	34
2.3.1	Onderzoeksmethode.....	34
2.3.2	De instrumentele case-study	35
2.3.3	Inventaris van ondernemingen die in aanmerking komen	36
2.3.4	Selectie van ondernemingen	36
2.3.5	Beschrijving van de geselecteerde cases	38
2.3.5.1	CASE A	38
2.3.5.2	CASE B ...	39
2.3.6	Opstellen van de vragenlijst.....	41
2.3.7	Pretesting van de vragenlijst.....	44
2.3.7.1	Pretest ..	44
2.3.7.2	Proefenquête.....	44
2.3.7.3	Pilotonderzoek	44
2.3.8	Afnemen van de vragenlijst - dataverzameling	44
2.3.8.1	Postenquête.....	44
2.3.8.2	Responsverhogende mechanismen	45
2.3.8.3	Verzending.....	46
2.3.8.4	Dataordening, datacleaning, analyse	46
2.3.9	Samenvatting	47
3.	RESULTATEN UIT BESCHRIJVENDE STATISTIEK.....	49
3.1.	RESPONS: WEERGAVE EN ANALYSE	49
3.2.	BESCHRIJVING VAN DE ONDERZOEKSPOPULATIE AAN DE HAND VAN ACHTERGRONDVARIABLEN	51
3.2.1	Moment van pensioneren en leeftijd	51
3.2.2	Werkgebonden factoren: Functie, statuut, regime, contact met collega's	53
3.2.3	Inkomen en opleiding	55
3.2.4	Gezondheid voor en na de pensionering.....	58

3.2.5	Gezinsgebonden factoren.....	59
3.2.6	Etnische origine	61
3.2.7	Samenvatting	63
3.3.	VOORBEREIDING	64
3.3.1	Regelmatig nadenken over de pensionering.....	64
3.3.2	Plannen maken voor tijdens het pensioen	65
3.3.3	Maken en uitvoeren van concrete plannen.....	65
3.3.4	Het onverwachte karakter van de pensionering	66
3.3.5	Conclusie met betrekking tot voorbereiding.....	66
3.4.	VRIJWILLIGHEID.....	67
3.4.1	Het bedrijf moeten verlaten	67
3.4.2	Eigen keuze van de pensionering	67
3.4.3	Vrijwillig gepensioneerd of niet.....	68
3.4.4	Druk van werkgever.....	68
3.4.5	Druk van jongere collega's	69
3.4.6	Meer kansen voor jongere collega's	69
3.4.7	Aansporing door partner en / of kinderen	70
3.4.8	Conclusie met betrekking tot vrijwilligheid.....	70
3.5.	HOUDING TEGENOVER DE PENSIONERING	71
3.5.1	Uitkijken naar de pensionering.....	72
3.5.2	Zin hebben om te pensioneren	72
3.5.3	Conclusie met betrekking tot de houding tegenover de pensionering	73
3.6.	VERLOOP VAN HET AANPASSINGSPROCES	73
3.6.1	Duur van het aanpassingsproces	73
3.6.2	Moeilijkheid van het aanpassingsproces.....	74

3.6.3	Subjectieve beleving van de duur van het aanpassingsproces.....	74
3.6.4	Conclusie met betrekking tot het verloop van het aanpassingsproces.....	75
3.7.	WELBEVINDEN	75
3.8.	VORMGEVING EN TIJDSBESTEDING	76
3.9.	SAMENVATTING EN REFLECTIE.....	78
4.	SCHAALCONSTRUCTIE.....	81
4.1.	PRINCIPALE COMPONENTENANALYSE.....	81
4.2.	GEANTICIPERDE SOCIALISATIE.....	83
4.2.1	Technische info.....	83
4.2.2	Inhoudelijke interpretatie van de schaal.....	84
4.2.3	Tabellen.....	86
4.2.4	Interpretatie.....	87
4.3.	VRIJWILLIGHEID.....	87
4.3.1	Technische info.....	87
4.3.2	Tabellen.....	89
4.3.3	Interpretatie.....	90
4.4.	AANPASSING.....	90
4.4.1	Technische info.....	90
4.4.2	Verdeling van de data	91
4.4.3	Interpretatie.....	92
4.5.	CONCLUSIE M.B.T. DE SLEUTELVARIABLEN.....	92
5.	PREDICTOREN VAN EEN VLOTTE AANPASSING NA PENSIONERING.....	95
5.1.	DE ROL VAN 'WEALTH & HEALTH' - FACTOREN	95

5.1.1	Impact op anticiperende socialisatie	95
5.1.2	Impact op de mate van vrijwilligheid	96
5.1.3	Impact op de aanpassing.....	96
5.1.4	Impact op activiteit.....	97
5.1.5	Samenvatting	98
5.2.	DE ROL VAN GENDER EN PARTNER.....	98
5.2.1	Impact op anticiperende socialisatie	98
5.2.2	Impact op de mate van vrijwilligheid	99
5.2.3	Impact op de aanpassing.....	99
5.2.4	Impact op activiteit.....	99
5.2.5	Samenvatting	103
5.3.	DE ROL VAN HET WERKREGIME	103
5.3.1	Impact op anticiperende socialisatie	103
5.3.2	Impact op de mate van vrijwilligheid	104
5.3.3	Impact op de aanpassing.....	104
5.3.4	Impact op activiteit.....	104
5.3.5	Samenvatting	106
5.4.	DE ROL VAN ANTICIPERENDE SOCIALISATIE	106
5.4.1	Impact op de mate van vrijwilligheid	106
5.4.2	Impact op de aanpassing.....	108
5.4.3	Impact op activiteit.....	110
5.4.4	Samenvatting	111
5.5.	DE ROL VAN VRIJWILLIGHEID	112
5.5.1	Impact op de aanpassing.....	112
5.5.2	Impact op activiteit.....	113

5.5.3 Samenvatting	115
5.6. SAMENVATTING	116
6. SAMENVATTING EN CONCLUSIES.....	119
7. REFLECTIE.....	125
REFERENTIES EN LITERATUURLIJST	129
WEBREFERENTIES	135
BIJLAGEN.....	137
OVERZICHT TABELLEN	143
OVERZICHT FIGUREN.....	145

INLEIDING

De vergrijzing - het ouder worden van de bevolking - is een *'hot issue'*. Niet enkel in Vlaanderen, maar zowat in alle Westerse landen, en zelfs in de ontwikkelingslanden zet deze demografische trend zich door.

Eenzijds duiken heel wat doemscenario's op. Zo is er de krimpende actieve bevolking, die zal moeten zorgen voor de pensioenen en de (gezondheids-) zorg van de ouderen. Men vraagt zich af of de houdbaarheidsdatum van onze sociale zekerheid nog niet verstreken is. Hoe zit het met de intergenerationele solidariteit en met de draagkracht van de werkende bevolking?

Anderzijds is de vergrijzing van onze bevolking ook een succesverhaal. We leven langer, we kregen er zomaar even een levensfase bij. De pensionering betekent niet langer afhankelijkheid, ziekte en ouderdom. De pensionering biedt een kans om een nieuw leven op te bouwen, om zichzelf verder te ontwikkelen, om te doen wat men altijd al had willen doen.

In deze studie zullen we ons richten op de pensioentransitie: de overgang van het leven als 'werkende' naar het leven als 'gepensioneerde'. Hoe verloopt het aanpassingsproces na de pensionering? Welke factoren dragen bij tot een vlotte aanpassing aan de nieuwe levensfase? Deze vragen vormen het uitgangspunt van voorliggende studie.

RELEVANTIE

Een studie die zich richt op het in kaart brengen van predictoren van het aanpassingsproces van jonggepensioneerden is zowel vanuit maatschappelijk oogpunt als vanuit een gelijke kansenoptiek relevant.

De maatschappelijke relevantie ligt voor een groot deel in de impact die diverse evoluties - op verschillende domeinen - hebben op de pensionering en de levensfase die hierop volgt.

Zo is er ten eerste de algemene stijging van de levensverwachting, waardoor mensen gedurende een langere periode gepensioneerd zijn. Samen met de trend van vervroegde uittreding uit de arbeidsmarkt - een trend die zich sinds de jaren '70 doorzet -, maakt dit dat heel wat personen een aanzienlijk aantal jaren van hun leven in de pensioenfase doorbrengen. Zoals we eerder al vermeldde is de pensionering of de definitieve uittreding uit de arbeidsmarkt dan ook niet langer een opstap naar 'de ouderdom', maar spreekt men eerder over een *midlife experience* of over de *midcourse* (Moen, 2004).

Ten tweede stellen we vast dat er, sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, steeds meer vrouwen zijn toegetreden tot de arbeidsmarkt. Dit maakt dat het aandeel vrouwen dat een eigen pensionering ervaart, toeneemt. Bovendien ervaren heel wat personen nu twee pensioneringen: die van zichzelf én die van de partner.

Tenslotte vermelden we dat recent ook de eerste lichting van de omvangrijke 'babyboomgeneratie' (geboren tussen 1946 en 1964) de arbeidsmarkt verlaat. De omvang van de bevolkingscategorie 'gepensioneerden' neemt aldus, omwille van de hierboven beschreven trends, stelselmatig toe.

Deze studie is echter niet enkel relevant omdat de Vlaamse samenleving een omvangrijke categorie gepensioneerden telt. Deze studie is eveneens relevant vanuit een gelijke kansenoptiek.

Binnen het denken rond gelijke kansen kunnen we twee visies ontwaren. Een eerste visie stipuleert dat het volstaat dat er gelijke kansen bij de start zijn, de andere visie ziet

gelijke kansen eerder in termen van gelijke resultaten. Beide principes (gelijke startpositie en gelijke uitkomsten) zijn waarschijnlijk onverenigbaar, maar ook niet het nastreven waard. Gelijkheid is immers té absoluut en houdt weinig tot geen rekening met individuele ontplooiing en verschillen tussen en binnen sociale groepen (Godemont & Spee, 2004).

Wat het principe van de gelijke startpositie betreft, blijkt bovendien dat net binnen de categorie van recent gepensioneerden - personen die allemaal aan de start van een nieuwe levensfase staan - de diversiteit enorm is. Personen die op punt staan om de arbeidsmarkt definitief te verlaten, hebben reeds een hele reeks van gebeurtenissen (*events*) achter de rug: ze zijn bijvoorbeeld gehuwd -of net niet-, hebben kinderen -of net niet-, hebben een carrière uitgebouwd -of net niet-, ... Men heeft verschillende keuzes in het leven gemaakt en men heeft zowel 'meevallers' (bijvoorbeeld een promotie op het werk) als 'tegenslagen' (bijvoorbeeld een zware ziekte) gekend in het leven. Hierdoor is de heterogeniteit onder de gepensioneerden erg groot: de interindividuele variabiliteit neemt toe naarmate men ouder wordt. Het principe van 'gelijke startpositie' klinkt daarom zeker voor deze categorie erg onrealistisch in de oren.

De visie van 'gelijke uitkomsten' veronderstelt dat mensen hun kansen ook daadwerkelijk grijpen en waarmaken. Hiervoor is emancipatie een absolute voorwaarde. Mensen kunnen echter de aangereikte kansen slechts grijpen indien ze in een niet-discriminerende samenleving leven. Ook hier kunnen we met betrekking tot de doelgroep ouderen vraagtekens plaatsen. Zeker voor wat betreft de transities in en uit de arbeidsmarkt, blijkt het voor ouderen (reeds vanaf 45 jaar!) erg moeilijk te zijn om na een periode van werkloosheid een nieuwe job te vinden. Hier spelen onder andere vooroordelen van werkgevers en van de samenleving in het algemeen een rol.

Beide visies, zowel deze van de gelijke startpositie als deze van de gelijke resultaten, zijn theoretische denkoefeningen, waarbij het gelijke kansenconcept vaak erg statisch wordt opgevat. Gelijke kansen zijn echter geen statisch, maar een dynamisch gegeven. Het is een empirisch ondersteunde vaststelling dat er cruciale gebeurtenissen in het leven van elke persoon voorvallen die hem of haar op achterstand kunnen plaatsen. Sommige van deze transities zijn eerder levensfasegebonden (bijvoorbeeld de uitstroom uit de arbeidsmarkt), andere zijn minder nauw verbonden met een bepaalde levensfase (bijvoorbeeld relatievorming en -ontbinding). Vanuit het denken rond gelijke kansen

kunnen we stipuleren dat noch de gelijke startpositie, noch de gelijke uitkomstenbenadering zinvol of wenselijk zijn, maar dat gelijke kansen zich moeten afspelen op belangrijke transitie momenten in het leven. De pensioentransitie is, naast de verweduwing, één van de belangrijkste transities in het latere leven. Het goed doorlopen van het aanpassingsproces dat gepaard gaat met de pensionering is cruciaal om de nieuwe levensfase op succesvolle wijze vorm te geven. Vanuit deze optiek verdient het verloop van de pensioentransitie dan ook onze aandacht.

Tenslotte wijzen we er op dat de beleving van *life-events* erg subjectief is. Zo zal voor de ene vijftigplusser een verplichte brugpensionering een geschenk uit de hemel zijn, voor de andere zal dit een 'sociale dood' betekenen. De pensioentransitie kan dus zowel kansen scheppen als kansen ontnemen.

In deze studie focussen we specifiek op gelijke kansen binnen de pensioentransitie. Hoe verloopt de pensioentransitie, en welke factoren zijn bepalend voor een succesvolle¹ aanpassing na de pensionering?

¹ Wanneer het pensionerend individu zelf aangeeft dat zijn of haar aanpassing aan de pensioenfase gemakkelijk was, en niet erg lang heeft geduurd, dan beschouwen wij in deze studie de aanpassing als succesvol. Het gaat dus om de subjectieve beleving van het aanpassingsproces dat gepaard gaat met de pensionering.

OPBOUW VAN HET RAPPORT

Binnen het eerste deel van dit rapport schetsen we het theoretisch kader. We plaatsen de pensioentransitie binnen de terminologie van en het denken over de levensloop. Vervolgens beschrijven we de pensioentransitie als een proces, waarbij verschillende fasen onderscheiden worden. In een derde paragraaf onderzoeken we de bestaande sociologische literatuur met betrekking tot het aanpassen aan de pensionering. Hierbij besteden we speciale aandacht aan de factoren die het aanpassingsproces beïnvloeden.

In een tweede deel van het rapport belichten we de methodologie die we hanteerden voor deze studie. We staan achtereenvolgens stil bij de onderzoeksvraag en de onderzoekspopulatie, het analysemodel, en de eigenlijke methodologie.

In het derde deel geven we de resultaten weer uit de beschrijvende statistieken. We overlopen de verschillende variabelen. Zowel de achtergrondvariabelen, zoals bijvoorbeeld leeftijd en gender, als de centrale variabelen, zoals de aanpassing of de mate van vrijwilligheid van de pensionering, komen hierbij aan bod.

Verschiede variabelen met betrekking tot de centrale concepten van onze studie werden bovendien samengevoegd om tot de constructie van schalen te komen. Een verslag hiervan vindt u in het vierde deel van dit rapport.

In een vijfde deel staan we stil bij de impact van verschillende factoren op het verloop van het aanpassingsproces. Achtereenvolgens komen aan bod: de rol van 'wealth&health', de rol van gender en van de partner, de rol van het werkregime, de rol van anticiperende socialisatie, en de rol van de mate van vrijwilligheid van de pensionering.

We vatten de belangrijkste conclusies uit het onderzoek samen in het zesde deel.

Tenslotte reflecteren we in een zevende deel over de onderzoeksresultaten en plaatsen we deze terug in een breder maatschappelijk kader.

1. THEORETISCH KADER

Binnen dit eerste deel schetsen we een algemeen theoretisch kader. We beschrijven eerst het begrip 'transitie' en plaatsen het binnen de levensloopterminologie. Vervolgens focussen we specifiek op de pensioentransitie, die we aan de hand van verschillende studies zullen beschrijven. Tenslotte bekijken we het werk van onderzoekers die ons voorgingen en gaan we na welke resultaten zij boekten: verschillende factoren die een impact hebben op het pensioneringsproces worden in een derde paragraaf in kaart gebracht.

1.1. Posities en transitie in de levensloop

In navolging van Liefbroer & Dykstra (2000) definiëren wij de levensloop als *een opeenvolging van posities die een persoon in de loop van de tijd bekleedt*. Twee centrale concepten zijn hierbij relevant: positie en gebeurtenis. Het begrip *positie* (ook wel aangeduid door de term 'status') geeft aan op welk punt in de levensloop een persoon zich bevindt. Voorbeelden van posities zijn 'gehuwd', 'student', of 'gepensioneerd'. Een *gebeurtenis*, ook wel 'transitie' genoemd, geeft de overgang van de ene positie naar de andere aan. Beide begrippen -gebeurtenis en positie- zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo geeft de gebeurtenis 'pensionering' de overgang aan van de positie van 'werkende' naar de positie van 'gepensioneerde'.

In dit rapport zullen wij de term 'pensioentransitie' hanteren om de *gebeurtenis van de pensionering* te benoemen. Door het gebruik van deze term leggen wij de nadruk op de overgangssituatie waarin de betrokkene zich bevindt.

Bij het bestuderen van de pensioentransitie is het nuttig het ruimere kader van de studie van de levensloop in het achterhoofd te houden. Buchman (1989) onderscheidt vier verschillende perspectieven of invalshoeken met betrekking tot het onderzoek naar de levensloop. Volgend schema geeft deze op overzichtelijke wijze weer.

Tabel 1: Vier gezichtspunten van waaruit men de levensloop kan bestuderen.

Niveau van de analyse	Reikwijdte van de analyse	
	Macrosociologisch	Microsociologisch
Structureel	(1) Institutionalisering van de levensloop; geïstitutionaliseerde positie/rol combinaties	(3) De levensloop als opeenvolging van positie/rol combinaties
Cultureel	(2) Collectieve visies op en ideologieën over de biografie	(4) Individuele visies op de levensloop; biografische perspectieven en strategieën

Bron: Buchman, 1989

Wil men de levensloop (of een transitie uit de levensloop) bestuderen, dan moet men er zich van bewust zijn dat maatschappelijke arrangementen en historische omstandigheden een invloed hebben op de wijze waarop de levensloop vorm krijgt (vakje 1). In het meest eenvoudige geval gaat het om de omstandigheden die de kansenstructuur - *opportunity structure* - vormen tegen de achtergrond waarvan personen hun wensen trachten te realiseren. Zo leidden bijvoorbeeld de Depressie van de jaren dertig en de kort daarna uitbrekende Tweede Wereldoorlog tot een sterke daling in de vraag naar arbeidskrachten. Hierdoor werd de intrede van jongeren op de arbeidsmarkt bemoeilijkt en vaak enkele jaren uitgesteld. Ook Kolhi & Meyer (1986) benadrukken dat de sociale en historische context waarbinnen levenslopen vorm krijgen niet alleen de kansenstructuur beïnvloeden, maar op verschillende manieren ingrijpen op hoe de levensloop vorm krijgt.

Naast deze structurele factoren, krijgt de levensloop ook vorm door culturele factoren (vakje 2). In elke samenleving bestaan er ideeën over belangrijke aspecten van de levensloop, zoals het tijdstip waarop belangrijke gebeurtenissen dienen plaats te vinden, de wijze waarop dat dient te gebeuren en de volgorde waarin ze moeten gebeuren². Hier spreekt men vaak over 'culturele scripts' (Buchmann, 1989). De belangrijkste ontwikkeling die zich in de culturele sfeer heeft voorgedaan gedurende de afgelopen eeuw betreft het proces van individualisering. Hiermee bedoelt men dat de collectieve beelden omtrent de levensloop steeds meer hun bindende, normatieve karakter hebben verloren. Anderzijds

² Een voorbeeld hiervan is wat men in de volksmond 'huisje-boompje-kindje' noemt.

geeft het begrip individualisering aan dat er een ideologie is ontstaan die onderstreept dat individuen zelf verantwoordelijkheid dragen voor hun levensloopkeuzes en daarover zelf, zonder tussenkomst van anderen, beslissen (Beck & Beck-Gernsheim, 1996). Culturele scripts bieden referentiekaders bij die keuzes, maar uiteindelijk dient het individu autonoom tot een beslissing te komen.

De maatschappelijke omstandigheden en collectieve ideeën omtrent de juiste timing en volgorde van belangrijke levensgebeurtenissen beïnvloeden niet alleen de concrete levensloopgedragingen van mensen, maar ook hun *individuele* visies, ideeën en wensen omtrent hun levensloop (vakje 4). Tevens ontwikkelen zij strategieën om hun levensloop vorm te geven conform die wensen en ideeën. Verondersteld wordt dat individuen uitgesproken en gesystematiseerde ideeën omtrent hun verdere levensloop ontwikkelen en pogen deze in praktijk te brengen (Buchman, 1989; Giddens, 1991; in: Liefbroer & Dyksta, 2000:25). Het maken van toekomstplannen is volgens Giddens (1991) een algemeen kenmerk van het moderne leven geworden.

In a world of alternative life-style options, strategic life-planning becomes of special importance (...) Life-planning is a means of preparing a course of future actions mobilized in terms of the self's biography (Giddens, 1991).

Tenslotte onderscheidt Buchman (1989) een benadering waarbij de daadwerkelijke levenslopen beschreven worden (vakje 3), dit wil zeggen verandering in het voorkomen, de timing en de volgorde van belangrijke gebeurtenissen in het private en publieke levensdomein. In verhouding tot de andere kaders kunnen we het volgende stellen:

De actuele levensloop is het resultaat van de pogingen van individuen om hun biografische plannen te realiseren. De inhoud van die plannen en de mate waarin zij worden gerealiseerd, hangen af van culturele scripts en van de maatschappelijke mogelijkheden om die plannen te realiseren. (Liefbroer & Dykstra, 2000:26)

Belangrijkste drijfveren van veranderingen in de individuele levensloop kunnen we terugvinden in processen van individualisering en institutionalisering³. Beide processen

³ Institutionalisering heeft vooral een invloed gehad op de vormgeving van de levensloop in het publieke levensdomein en in mindere mate op die in het private levensdomein (Liefbroer & Dykstra, 2000).

lijken op gespannen voet te staan met elkaar: institutionalisering impliceert immers meer sturing, terwijl individualisering net een toename van vrijheid lijkt te impliceren. Beide kunnen echter verzoend worden. Het proces van individualisering leidt ertoe dat keuzemogelijkheden zijn toegenomen en dat de traditie niet langer de belangrijkste basis vormt voor keuzen. Het proces van institutionalisering stelt tegelijkertijd duidelijke grenzen aan de keuzevrijheid van de betrokkenen. Liebroer & Dykstra (2000) halen Parsons aan, die spreekt over 'institutionalized individualism'. Hiermee wordt de dwang of 'uitdaging' bedoeld om zelf richting te geven aan het leven los van de bindingen met familie, religie of sociale klasse, maar binnen de regels en richtlijnen die door de staat, de arbeidsmarkt, en de bureaucratie worden opgelegd.

Toegepast op de pensioentransitie betekent dit dat mensen een individuele 'keuze' maken over hun pensionering binnen een geïnstitutionaliseerd kader: namelijk dat van het wettelijk pensioenstelsel en van de diverse regelingen die de samenleving voorziet om definitief de arbeidsmarkt te verlaten (bijvoorbeeld vervroegde pensionering, brugpensionering, werkloosheid, invaliditeit). Er gelden heel wat regels waaraan men moet voldoen om te kunnen pensioneren (bijvoorbeeld leeftijdsvoorwaarde en anciënniteitsvoorwaarde). Naast deze structurele factoren spelen echter ook culturele factoren. Guillemard (2003) beschreef deze in haar boek *L'âge de l'emploi*. Zo blijkt bijvoorbeeld dat in bepaalde landen de vervroegde uittrede meer maatschappelijk aanvaard wordt dan in andere landen. In deze eerste landen zullen oudere werknemers dan ook meer geneigd zijn om de arbeidsmarkt vroeger te verlaten, en om al op jongere leeftijd de verschillende mogelijke exit-routes tegen elkaar af te wegen.

Samengevat kunnen we stellen dat de levensloop en de transitie die hierin plaatsvinden zowel worden bepaald door structuur (bijvoorbeeld ons sociale zekerheidsstelsel, de economische situatie, ...) als door cultuur (bijvoorbeeld hoe kijkt een samenleving aan tegen vervroegde uittrede?). Beide spelen zowel op het maatschappelijke als op het individuele niveau, en kunnen ook vanuit deze verschillende oogpunten geanalyseerd worden.

Wij focussen in deze studie slechts op één specifieke gebeurtenis binnen de gehele levensloop: de pensioentransitie.

1.2. De pensioentransitie – een proces

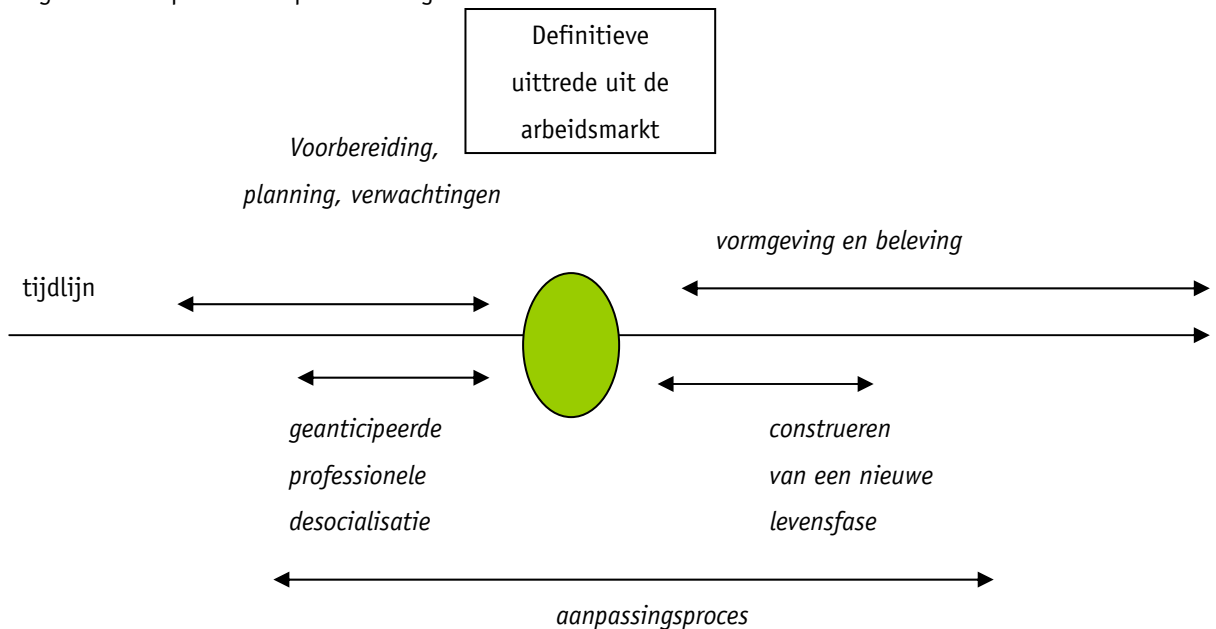
De pensioentransitie vormt het centrale onderzoeksobject in deze studie. Uit het bovenstaande deel weten we dat het moment van de pensionering, net zoals het tijdstip van andere transitieën in de levensloop, bepaald wordt door structurele en culturele factoren.

Vanuit een levensloopperspectief wordt de pensionering gezien als een *event*: pensioneren is een transitie binnen de levensloop. Men maakt de overgang van de positie van 'werkende' naar een andere positie, namelijk deze van 'gepensioneerde'. Naast deze benadering van de pensionering als transitie kunnen we de pensionering ook als een proces benaderen, én als een levensfase die verscheidene jaren aanhoudt (Atchley, 2000).

Wij beschouwen in deze studie de pensionering niet als een loutere overgang, maar als een proces dat reeds aanvangt tijdens de laatste jaren dat men nog arbeidsmarktactief is. In de voorafgaande fase koesteren velen immers reeds bepaalde verwachtingen, bereidt men zich voor, maakt men plannen. Het overgangsproces loopt ook verder na de eigenlijke pensionering: men moet zich aanpassen aan de nieuwe positie en men geeft vorm aan een nieuwe levensfase.

Schematisch stellen we dit als volgt voor.

Figuur 1: Het proces van pensionering

Bron: De Bruyn, 2005

Het pensioneringsproces bestaat uit een - lange of korte - fase van voorbereiding en planning, uit de eigenlijke transitie (het moment van pensioneren), en uit het opbouwen van een nieuwe levensfase. Verschillende auteurs beschreven op basis van kwalitatief onderzoek het verloop van de pensionering.

Zo stelt Caradec (2005) dat in een samenleving waar overgangsfasen niet meer collectief worden gekanaliseerd door rituelen (Giddens, 1991), elke gepensioneerde zijn of haar uittredingsproces en zijn of haar nieuwe leven zelf moet organiseren. Caradec (2005) spreekt over een preliminaire 'onthechtingsfase' (de fase van voorbereiding), over een 'drempelfase' die van zeer korte duur is (het moment waarop de werknemer voor het laatst de deur van het bedrijf achter zich dichttrekt of in het beste geval een afscheidsborrel), en tenslotte over de 'aggregatiefase', die voor rekening van het individu is dat aan zichzelf wordt overgelaten en moet doen wat hij of zij zelf verkiest.

Atchley (1996) ontwikkelde door middel van diverse studies een model van de pensionering dat uit zes onderscheiden fasen bestaat. Individuen die de arbeidsmarkt

definitief verlaten, doorlopen een transitioneel proces. De zes fasen die door Atchley worden onderscheiden, gaan niet voor elk individu op, maar vormen eerder een 'leidraad' van wat deze personen kunnen ervaren wanneer ze de transitie van het werkende leven naar het leven als gepensioneerde doorlopen. We beschrijven beknopt de verschillende fasen.

De eerste fase is de fase die aan de pensionering voorafgaat (*pre-retirement*). In deze fase gaat men volgens de auteur afstand nemen van het werk (*disengagement*) en gaat men reeds plannen maken voor de pensionering.

Daarna volgt de fase van pensionering (*retirement*): deze vangt aan met de definitieve uittrede uit de arbeidsmarkt of de pensionering. Na de eigenlijke pensionering van een persoon onderscheidt Atchley drie mogelijke routes voor het jonggepensioneerde individu. Een eerste mogelijke route is deze van de wittebroodsweken (*honeymoon*). Deze fase gaat voor de jonggepensioneerde gepaard met een oneindig vakantiegevoel. Men vangt allerlei vrijetijdsactiviteiten aan waarvoor men vroeger de tijd niet had. Een tweede mogelijke pad is dat van de onmiddellijke pensioenroutine (*immediate retirement routine*). Personen die al een druk en actief leven hadden naast hun professionele loopbaan, zullen dit verder zetten en uitbreiden. Deze personen passen zich gemakkelijk aan, en behouden drukke agenda's, ook vlak na hun pensionering. Een derde pad dat Atchley onderscheidt is dat van de rust en de relaxatie (*rest and relaxation*). Deze recent gepensioneerden gaan een periode van erg lage activiteit tegemoet. Het zijn hoofdzakelijk personen die een erg drukke professionele loopbaan hebben gekend, met weinig tijd voor zichzelf of voor hobby's, die ervoor kiezen weinig uit te steken in hun eerste pensioenjaren. Na enkel jaren van rust en relaxatie ondernemen deze personen opnieuw meer activiteiten.

De derde fase noemt Atchley de fase van ontevredenheid en teleurstelling (*disenchantment*). Na die eerste pensioneringsfase –die kan bestaan uit wittebroodsweken, uit een onmiddellijke pensioenroutine, of uit rust-en-relaxatie – volgt vaak een periode van teleurstelling en onzekerheid. Het gepensioneerde individu mist het 'productiviteitsgevoel', het gevoel dat men nuttig is. Zeker wanneer de pensionering gepaard gaat met een andere betekenisvolle gebeurtenis, zoals het overlijden van de partner of een ongewenste verhuis, kunnen deze gevoelens van ontevredenheid en teleurstelling opduiken.

Een vierde fase is deze van de heroriëntatie (*reorientation*). De gepensioneerden gaan inventief op zoek naar manieren waarop zij hun positie en rol als 'gepensioneerde' kunnen

verbeteren. Atchley stelt vast dat mensen in deze fase engagementen opnemen in het vrijwilligerswerk en het verenigingsleven, dat zij nieuwe hobby's aanvatten of dat ze naar een meer comfortabele woonplaats uitkijken. Ze geven zichzelf als het ware een 'tweede kans' tijdens de pensionering. De centrale doelstelling binnen deze fase is het ontwerpen van een nieuwe levensstijl waarmee men tevredenheid kan nemen.

Na deze heroriënteringsfase volgt volgens Atchley een vijfde fase die bestaat uit het vinden van een zekere routine (*retirement routine*). Het bekomen van een comfortabele en bevredigende pensioenroutine is het ultieme doel van elke gepensioneerde. Sommigen slagen hier reeds in vlak nadat ze hun job opgaven, bij anderen duurt dit langer. Eens men deze pensioenroutine heeft gevonden, kan deze fase voor vele jaren aanhouden.

Tenslotte vindt de beëindiging van de pensioenfase plaats (*termination of retirement*). Wanneer men niet langer zelfstandig kan leven, omwille van ziekte of handicap, dan verschuift de rol van gepensioneerde naar de achtergrond en komt de rol van 'hulpbehoevende oudere' op de voorgrond.

Ebaugh (1988) onderzocht het proces dat zich afspeelt wanneer men afstand doet van een rol die centraal is voor iemands zelfbeeld en identiteit. Bij een pensionering moet men afstand nemen van de - vooral voor oudere mannen vaak erg centrale - werkrol. De onderzoekster geeft in haar werk ook talloze andere voorbeelden van rolverlies aan (bijvoorbeeld het verlies van de rol van moeder bij het overlijden van een enig kind, het verlies van de rol van echtgenoot bij een echtscheiding, ...). Zij onderscheidt in dit proces van rolverlies volgende vier belangrijke fasen.

In een eerste fase heeft het individu twijfels. Men moet de situatie en de eigen identiteit, die steeds zeer vanzelfsprekend was, herinterpreteren en herdefiniëren. Omstandigheden die kunnen aanzetten tot eerste twijfels over de rol zijn, in het specifieke geval van een pensionering, bijvoorbeeld verregaande veranderingen binnen de onderneming waar je werkt, job burnout, teleurstelling in de job of sterke veranderingen binnen de relaties met collega's. De duur van deze fase van twijfel hangt af van individu tot individu, en wordt ook bepaald door sociale structuren (bijvoorbeeld de ontslagwetgeving of de pensioenwetgeving) en culturele factoren (bijvoorbeeld de inschatting van de eigen kansen op de arbeidsmarkt).

In een tweede fase gaat men op zoek naar alternatieven en weegt men deze tegen elkaar af. Men plaatst de voor- en nadelen van een rol-exit tegenover elkaar, men wint informatie in, men vraagt de mening van betekenisvolle anderen.

Een derde belangrijk moment is dat van het keerpunt. Men maakt een definitieve beslissing en onderneemt stappen om deze uit te voeren.

En tenslotte moet men in een laatste fase de 'ex-rol' creëren. Men zal op zoek moeten gaan naar een nieuwe identiteit.

In dit hele proces onderscheidt Ebaugh (1988) elf kenmerken die bepalend zijn voor het verloop en de aard van het proces. Deze zijn kenmerken zijn (1) vrijwilligheid van de rol-exit, (2) de centraliteit van de rol, (3) omkeerbaarheid van de beslissing tot rol-exit, (4) duurtijd van de rol, (5) mate van controle over de rol-exit, (6) individuele versus gezamenlijke rol-exit, (7) één of meerdere rol-exits, (8) sociale wenselijkheid van de rol-exit, (9) mate van institutionalisering van de rol-exit, (10) mate van bewustzijn over de rol-exit, (11) en de opeenvolging van rol-exits.

De verschillende auteurs, zowel Caradec (2005), als Atchley (1996) en Ebaugh (1988), beschouwen de pensionering als een proces dat bestaat uit verschillende fasen.

1.3. De pensioentransitie onderzocht

In de bovenstaande paragraaf rapporteerden we uit enkele studies die de pensionering als een proces benaderen. Zulk een benadering impliceert dat er een zekere tijdspanne in beschouwing wordt genomen. Bovenstaande studies zijn dan ook gebaseerd op kwalitatieve onderzoeksmethoden. Via interviews met gepensioneerden, retrospectief of herhaaldelijk op verschillende momenten, heeft men getracht het pensioneringsproces in kaart te brengen.

Wanneer men echter wil onderzoeken welke factoren bepalend zijn voor een vlotte of moeizame aanpassing, dan is een kwantitatieve methode meer gepast. Door middel van statistische technieken kan men immers de impact van gender, leeftijd, inkomen, ... op het verloop van de aanpassing, of op het welzijn tijdens de pensioenfase, of op het voorkomen van depressie, ... meten.

Doorheen deze derde paragraaf zullen we resultaten uit diverse van deze kwantitatieve studies aanhalen. Bij vergelijking van de resultaten moeten we echter opletten over welke afhankelijke variabele de studie rapporteert. Deze verschilt immers vaak: enerzijds komen studies aan bod die de *aanpassing* bestuderen, anderzijds halen we ook onderzoek aan dat

de *beleving* van het pensioen behandelt (bijvoorbeeld studies naar het welbevinden tijdens het pensioen, de tevredenheid met het leven als gepensioneerde, of het voorkomen van depressie).

In dit deel overlopen we achtereenvolgens de impact van gezondheid, inkomen, opleiding, gender, partner, familie, psychologische kenmerken en jobkenmerken op de aanpassing aan het pensioen, op het welbevinden, op het voorkomen van depressie tijdens de pensioenfase. We bekijken tevens de impact van deze factoren op de timing van de pensioentransitie.

1.3.1 'Wealth & Health'-factoren: een traditionele verklaring

Bij het zoeken naar verklaringen voor de timing, de aanpassing en de beleving van het pensioen focust sociologisch onderzoek traditioneel voornamelijk op factoren in verband met het inkomen en de gezondheid van de gepensioneerde.

Gezondheidskenmerken

De gezondheidstoestand van de jonggepensioneerde is vaak van groot belang voor zowel de vormgeving en de beleving van de jonge pensioenjaren, als voor de timing van de pensionering.

Uit onderzoek van Vanderleyden (2004) blijkt dat 29% van de 55- tot 64-jarige vervroegd gepensioneerde Vlamingen aangeeft dat gezondheid een belangrijke tot zeer belangrijke reden was voor de timing van hun pensionering. In de studie van Elchardus (2003) naar determinanten van vroege uittrede geeft zelfs 38% van de vrijwillig gepensioneerden aan dat hun gezondheidstoestand een belangrijke tot zeer belangrijke rol heeft gespeeld bij de beslissing met betrekking tot de timing van de uittrede. Wanneer de respondenten zelf aangeven welke factoren determinerend zijn of waren voor hun uittredetiming (dus bij een subjectieve bevraging), dan wordt de gezondheidsfactor prominent naar voren gebracht.

De vraag hierbij is, aldus deze onderzoekers, of dit een juiste zelfdiagnose is van het gedrag, of eerder een gevolg van het feit dat gezondheidsredenen meer aanvaardbaar en sociaal wenselijk zijn als verantwoording van de vervroegde uittrede. Uit de analyse van objectieve verklarende factoren voor de uittrede-timing blijkt immers dat de belangrijkste

determinanten voor een vervroegde uittrede van financiële aard zijn. Ook de gepercipieerde gezondheidstoestand blijkt bij de analyse van de objectieve factoren een rol te spelen, maar deze is toch kleiner dan de respondenten zelf aangeven bij een subjectieve bevraging (Elchardus, 2003).

Uitgebreid onderzoek naar gezondheid en pensionering in Nederland wijst uit dat oudere werknemers met een eerder problematische gezondheidstoestand geneigd zijn om vroeger te stoppen met werken dan oudere werknemers met een goede gezondheid. Naast de feitelijke gezondheidssituatie spelen ook de verwachtingen van de oudere werknemers inzake de evolutie van hun gezondheidssituatie mee, aldus de onderzoekers. Werknemers die het idee hebben dat stoppen goed is voor de gezondheid willen eerder uittreden. Uit dit onderzoek blijkt tevens dat de partner als een soort waakhond fungeert waar het de gezondheid van de werknemer aangaat: ruim de helft van de partners meent dat uittreding de gezondheid bevordert, hetgeen een belangrijke impact lijkt te hebben op de mate waarin stoppen met werken door de partner wordt aangemoedigd of juist wordt ontmoedigd (van Solinge & Dijkhuizen, 2004).

Daarnaast kan ook de slechte gezondheidstoestand van een partner leiden tot een versnelde pensionering van de andere partner, waarschijnlijk omwille van de zorgbehoefte van de ene partner. Hierover zijn de onderzoeksresultaten echter niet eenduidig: uit een aantal studies blijkt immers het tegengestelde, namelijk dat ziekte van de ene partner net de arbeidsmarktparticipatie van de andere partner verlengt (Szinovacz & Deviney, 2000).

De (gepercipieerde) gezondheid bepaalt echter niet enkel het tijdstip van pensioneren. Ook de vormgeving, het aanpassingsproces en het welbevinden tijdens de jonge pensioenjaren hangen in grote mate af van de gezondheidstoestand van de gepensioneerde.

Het hebben van een eerder problematische gezondheidstoestand is een predictor van een moeizame aanpassing. Een slechte gezondheid kan de plannen en verwachtingen die men had tegenover de pensioenfase dwarsbomen, met een lager welbevinden en een moeilijker aanpassingsproces tot gevolg (Atchley, 1996; Quick & Moen, 1998; Richardson & Kilty, 1991).

De gezondheidsproblemen van één van de partners uit een gepensioneerd koppel kunnen ook de mogelijkheden tot het ontwikkelen van activiteiten voor de andere partner

beperken (Haug, e.a., 1992; Myers & Booth, 1996). Wanneer de gezondheidsproblemen ernstig zijn, en veel zorg vereisen, dan kan dit een zware last op de relatie leggen, en het aanpassingsproces voor beide partners hinderen (Szinovacz, DeViney, Davey, 2001).

Inkomen, financiële toestand, professionele status, en opleiding

De belangrijkste determinant van het vroege uitstappen is, zo blijkt uit onderzoek naar objectief verklarende factoren (zie voorgaande paragraaf), van financiële aard. Financiële overwegingen (zowel het beschikbare inkomen als de verwachte evolutie van het inkomen bij pensionering, en het hebben van een groepsverzekering of een eigen huis) zijn bepalend voor de timing van de pensionering (Elchardus & Cohen, 2003). Ongeveer een vijfde van de 55- tot 64-jarige vervroegd gepensioneerde Vlamingen geeft aan dat een te beperkt financieel verschil tussen verder werken en het stopzetten van werk een belangrijke tot zeer belangrijke reden was om vervroegd te pensioneren (Vanderleyden, 2004).

In onderzoek naar de vormgeving van het pensioen wordt aandacht besteed aan het niveau van 'resources' dat men opbouwt. 'Resources' wordt dan meestal erg breed gedefinieerd, in termen van zowel inkomen (economisch kapitaal) als netwerken en opleiding (sociaal en cultureel kapitaal).

Zo stelt Guillemard (1973) dat de pensioenfase een sociale reproductie is van het leven dat men achter de rug heeft, en dat iemands resources (in verschillende vormen) de vormgeving van het pensioen bepalen. Lalive d'Epinaay (1983) stelt een sterke samenhang vast tussen de pensioenpraktijk en de pensioenbeleving enerzijds, en de sociale positie anderzijds. Hij maakt een typologie op naar beroepsklasse. Daarbij blijken voornamelijk bedienden en middenkaders erg tevreden te zijn met het pensioen, in tegenstelling tot arbeiders, die vrezen voor een gebrek aan middelen, en hogere kaders, die omwille van een vrees voor statusverlies liever verder blijven werken. Volgens Attias-Donfut (1989) is de samenhang tussen pensioenpraktijk en sociale positie echter niet meer zo éénduidig als de studies van Guillemard (1973) en Lalive d'Epinaay (1983) uitwezen. De respondenten uit deze studies waren allen geboren voor 1915. Wetende dat in het begin van de 20ste eeuw de sociale milieus zich veel homogener vormden dan nu het geval is, is de overeenkomst tussen sociale positie en pensioenstijl bij deze cohorten geboren voor 1915 meer voor de hand liggend dan bij jongere cohorten.

Verder in deze Franstalige onderzoekstraditie stelt Paillat (1989) in een studie naar de culturele praktijken⁴ van jonge senioren vast dat opleiding een determinerende rol speelt in het al dan niet 'op-thuis-gericht-zijn' tijdens de pensioenfase. Het behaalde diploma speelt een erg belangrijke rol voor de mate waarin men geïntegreerd is in de vrijetijdssamenleving. Voor sommige categorieën is het zelfs zo dat de invloed van het diploma het leeftijdseffect tenietdoet. Zo ligt bijvoorbeeld het gedrag van oudere gepensioneerden uit hogere kaderfuncties dichter bij dat van de actieve bevolking dan bij dat van andere gepensioneerden (Paillat, 1989).

Inkomen, financiële toestand, en opleiding zijn dus van groot belang voor de vormgeving van de pensioenfase. Maar ook voor de beleving van de pensionering spelen deze factoren een rol. Zo stelt Smith (2004) vast dat financiële stabiliteit belangrijk is voor de tevredenheid tijdens het pensioen. Ook onderzoek van Richardson & Kilty (1991) wijst in deze richting. Hun onderzoeksresultaten wijzen uit dat het percentage van het inkomen dat men behoudt na pensionering, één van de belangrijkste factoren is voor het welbevinden en de tevredenheid van jonge gepensioneerden.

Algemeen wordt aangenomen dat de mogelijkheid van een koppel om de vroegere levensstijl verder te zetten na de pensionering, een cruciaal aspect is in het aanpassingsproces dat men doorloopt. Een gebrek aan financiële middelen houdt op dit gebied vaak een risico in (van Solinge & Henkens, 2005).

Reflectie

In het artikel 'De ouderen van tegenwoordig zijn niet meer de ouderen van vroeger' (zie Jaarboek 2 Steunpunt Gelijkekansenbeleid) beschreven we hoe sterk de leefsituatie van (jong-) gepensioneerden is veranderd gedurende de voorbije decennia. Vooral op het gebied van gezondheid en inkomen zien we verschuivingen in een positieve richting. Steeds meer ouderen blijven langer gezond en beschikken over een voldoende inkomen

⁴ 'Culturele praktijken' wordt in deze studie erg breed bekeken: het gaat zowel over naar de opera gaan, toneelvoorstellingen bijwonen, ... als uit eten gaan, naar kermissen gaan, sportspektakels bijwonen, tv-kijken, enz.

(Schoenmaekers, e.a., 2004). Op basis van deze vaststellingen kunnen we dus, indien we enkel rekening zouden houden met 'wealth&health'-factoren, veronderstellen dat een aanzienlijk en groeiend aandeel van de jonggepensioneerden een vlotte aanpassing aan het pensioen kent.

Er spelen echter nog heel wat andere factoren een rol in het aanpassingsproces. Recent Nederlands onderzoek stelt zelfs dat de 'wealth & health'-factoren, die traditioneel worden aangehaald in de verklaring van pensioentevredenheid, slechts een minieme (!) rol spelen bij het verklaren van verschillen in aanpassing na pensionering. Deze factoren zouden wél belangrijk blijven in de verklaring van de timing van pensioneren (van Solinge & Henkens, 2005). Ook studies in de Verenigde Staten en in Canada suggereren dat de impact van de gezondheid en de financiële toestand als predictor voor een moeilijke aanpassing afneemt (Belgrave & Haug, 1995; Gall & Evans, 2000; in van Solinge & Henkens, 2005). Deze bevindingen hebben belangrijke consequenties voor het verdere onderzoek met betrekking tot deze thematiek. Volgens de hierboven geciteerde auteurs zijn immers, naast de traditionele 'wealth & health'-factoren, ook de kenmerken van de transitie erg belangrijk. Deze transitiekenmerken worden besproken in paragraaf vier van deze publicatie, en worden in het voorliggende onderzoek opgenomen.

1.3.2 Impact van gender, partner, familie en sociaal netwerk⁵

Naast het effect van inkomen en opleiding werd ook de impact van de factor gender uitgebreid onderzocht in diverse sociologische studies naar het welbevinden en de aanpassing aan het pensioen. Terwijl het onderzoek naar de 'wealth&health'-factoren steeds dezelfde conclusies opnieuw bevestigt (hoe lager het inkomen hoe lager het welbevinden; hoe slechter de gezondheid hoe moeilijker de aanpassing en hoe lager de tevredenheid), stellen we vast dat de diverse studies met betrekking tot de factor 'gender' niet tot éénduidige resultaten komen.

⁵ In deze paragraaf nemen we zowel de impact van gender als van de partner, de familie en het sociaal netwerk onder de loep. We bespreken de impact van gender afzonderlijk in deze paragraaf, hoewel snel duidelijk zal worden dat gender op alle domeinen speelt. De 'wealth&health'-factoren, die in de voorgaande paragraaf aan bod kwamen, zijn bijvoorbeeld sterk gedifferentieerd naar gender.

De oorzaak hiervan kan liggen bij het feit dat de meerderheid van de studies over pensionering enkel op de pensionering van mannen focust. Er bestaat weinig onderzoek dat de pensionering van (mannen én) vrouwen onder de loep neemt (Richardson & Kilty, 1991).

Ook aan het feit dat koppels steeds vaker twee pensioneringen ervaren –de hare en de zijne-, wordt in empirisch onderzoek weinig aandacht besteed (Kim & Moen, 2002), wellicht omwille van onderzoekstechnische redenen. Bovendien werd reeds aangetoond dat het al dan niet samenleven met een nog werkende of een reeds gepensioneerde partner, belangrijk is voor de aanpassing en het welbevinden van de respondent (Pienta, 2003; Reitzes & Mutran, 2004). Ook dit laatste kenmerk (status van de partner: nog werkend of gepensionerd) wordt in de meeste onderzoekswerken niet mee in beschouwing genomen.

Beide gegevens, enerzijds het gebrek aan onderzoek naar de pensionering van zowel mannen als vrouwen, en anderzijds het gebrek aan informatie over de partner (bijvoorbeeld is deze nog werkend of eveneens gepensionerd), dragen bij tot de algemene onduidelijkheid over de impact van het geslacht, en daarmee samenhangend de impact van de partner, op de ervaring van het pensioneren.

Gender, een sleutelfactor?

Vanuit de levenslooptheorie wordt gender als sleutelfactor naar voor geschoven. *'Gendered life scripts and -options'*, zo stellen Moen en andere (2001), leiden tot verschillende levenslooppatronen voor mannen en vrouwen. Zo volgen mannen en vrouwen verschillende carrièrepaden. Dit heeft tot gevolg dat vrouwen die pensioneren slechts zelden een volledige, niet-onderbroken loopbaan achter de rug hebben. Hierdoor ervaren zij het pensioneren ook anders (Quick & Moen, 1998; Smith & Moen, 2004; Szinovacz, 1992).

De 'gegenderde' levensloop heeft verregaande implicaties. Vermits vrouwen, eerder dan mannen, hun carrière op diverse momenten in de levensloop geheel of gedeeltelijk onderbreken (bijvoorbeeld om zorg voor de kinderen op te nemen), beschikken zij tijdens hun pensioen ook vaker over een lager inkomen. Zij hebben immers minder kapitaal, minder pensioenrechten, minder bijkomende pensioenverzekeringen, enzoverder, kunnen

opbouwen tijdens hun loopbaan. Zeker wanneer deze vrouwen alleen komen te staan (bijvoorbeeld door een echtscheiding), vormen zij een financieel kwetsbare groep⁶.

Niet enkel op inkomensgebied, maar ook op het domein 'gezondheid' vormen oudere vrouwen een kwetsbare groep. Hoewel zij langer leven dan hun mannelijke leeftijdsgenoten, is de gezonde levensverwachting van vrouwen op 25-jarige leeftijd dezelfde als die van mannen. Dit wil zeggen dat vrouwen gemiddeld langer leven, maar dat zij gemiddeld meerdere jaren in slechte gezondheid leven (Miermans & Van Oyen, 2002).

Beide gegevens, een hoger risico op een laag inkomen en een slechte gezondheid, kunnen leiden tot een lager welbevinden tijdens de pensioenjaren. Diverse studies rapporteren hierover. Richardson & Kilty (1991) vatten de onderzoeksliteratuur samen. Hieruit blijkt in het algemeen dat oudere vrouwen een lager psychologisch welbevinden en een grotere ontevredenheid met het leven hebben dan oudere mannen. Wanneer in de studies gecontroleerd wordt voor gezondheid, inkomen, en professionele status, blijkt echter dat vrouwen in negatieve zin beïnvloed worden door hun gemiddeld slechtere gezondheid en hun gemiddeld lagere inkomen dan mannen, aldus de auteurs.

Naast de reeds geschetste onderzoeksbevindingen betreffende de relatie tussen gender en welbevinden van gepensioneerden, werpen we ook een blik op onderzoek naar de relatie tussen gender en het aanpassingsproces aan het pensioen. Een eerste vaststelling die we daarbij kunnen maken, is dat de resultaten van onderzoek naar deze relatie niet éénduidig zijn.

Van Solinge & Henkens (2005) stellen vast dat vrouwen vaker problemen hebben om zich aan te passen aan de pensionering dan mannen. Dit geldt zowel voor de aanpassing aan hun eigen pensionering als voor de aanpassing aan de pensionering van hun partner. De Zweedse sociologen Isaksson & Johansson (2000) komen daarentegen tot het besluit dat vrouwen zich beter aanpassen dan mannen. In deze studie werd 'aanpassing' gemeten in termen van welzijn, tevredenheid en gezondheid in het eerste jaar na de pensionering.

⁶ Zij kunnen voor de jaren na de echtscheiding geen beroep meer doen op de opgebouwde pensioenrechten van hun ex-echtgenoot, en de eigen pensioenrechten zijn meestal sub-optimaal vanwege een veelal onderbroken en/of parttime arbeidsverleden.

Reitzes & Mutran (2004) rapporteren tenslotte vanuit hun longitudinale studie slechts beperkte genderverschillen in het aanpassingsproces van de pensionering.

Partner en sociale omgeving

We vermeldden reeds dat empirisch onderzoek dat beide leden van een koppel bevaart over de pensionering, zeldzaam is. In de hedendaagse sociologie, meer bepaald in de levenslooptheorie, is er wel aandacht voor de rol van de brede sociale omgeving in het pensioneringsproces. Zo wordt bijvoorbeeld de beslissing om al dan niet te pensioneren niet enkel gesitueerd bij de werknemer en de werkgever, maar wordt ook aan partner, familie, en sociale omgeving een belangrijke rol toegeschreven (Szinovacz, 1992; Henkens, 1999; Smith & Moen, 2004).

Het eerder theoretisch onderzoek reikt concepten aan met betrekking tot deze thematiek. Moen (2001) gebruikt de termen '*couple phenomenon*' of '*couple experience*'. Szinovacz (2000) wijst op het synchroniseren van pensioenprocessen: de pensioentiming van partners wordt op elkaar afgestemd. Verder spreekt Moen (2001), binnen het levensloopperspectief, over de '*interdependence of linked lives*'. In het kader van deze interdependentie vindt er strategische pensioenplanning plaats binnen koppels: de beslissing betreffende de timing van de pensionering hangt vaak af van de gezondheidstoestand van de partner, en/of van de uittredeplannen van de partner (Kim & Moen, 2002). En ook deze synchronisering is een 'ge-gendered' proces: de pensionering van vrouwen hangt vaak af van de pensionering van hun echtgenoten, en in mindere mate omgekeerd (Quick & Moen, 1998).

Verscheidene sociologen trachtten de impact en de rol van de partner en de ruimere sociale omgeving te onderzoeken. Op het gebied van uittredetiming stellen Elchardus & Cohen (2003) bijvoorbeeld vast dat, hoe meer afhankelijk het huishouden telt, hoe groter de kans is dat de vrouw vroeger stopt met werken. De uittredebeslissing wordt volgens deze onderzoekers niet alleen door het gezin, maar door de hele sociale kring beïnvloed. Hoe meer mensen uit de omgeving al definitief gestopt zijn met werken, hoe groter de kans is op uittrede (Elchardus & Cohen, 2003).

Pienta (2003) stelt dat de mate waarin de partner invloed heeft op het beslissingsproces rond de pensioentiming samenhangt met de tevredenheid met het pensioen. Zo blijkt

bijvoorbeeld uit haar onderzoek dat gepensioneerde vrouwen meer tevreden zijn met hun pensionering indien hun echtgenoot geen invloed had op hun pensioneringsbeslissing.

Daarnaast bestaat er ook onderzoek naar de kwaliteit van de huwelijksrelatie na het pensioneren. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat personen die nog niet gepensioneerd zijn, terwijl hun partner al wel gepensioneerd is, een lagere '*marital quality*' rapporteren dan personen die in dezelfde situatie als hun partner verkeren (beiden gepensioneerd of beiden nog werkend), en dit ongeacht het geslacht. Het gelijktijdig pensioneren van partners lijkt met andere woorden het meest bevorderlijk te zijn voor de huwelijkskwaliteit (Moen, Kim, & Hofmeister, 2001).

Reflectie

Gender is een cruciale factor in het gehele pensioneringsproces, al is het vaak niet duidelijk in welke mate en in welke richting deze factor speelt. Resultaten uit onderzoek naar tevredenheid en welbevinden spreken elkaar met betrekking tot de factor gender tegen. Er bestaat wel eensgezindheid over de negatieve impact van de (gemiddeld slechtere) gezondheidstoestand en het (gemiddeld lagere) inkomen op het welbevinden van oudere vrouwen. Wat de impact van partner en familie betreft stelt men het belang van deze sociale omgeving op de pensioentiming en op het aanpassingsproces vast.

In het recente onderzoek naar de pensioentransitie willen sociologen in hun modellen zo veel mogelijk rekening houden met de factoren 'gender' en 'partner'. In realiteit kan men dit echter vaak omwille van pragmatische redenen niet volhouden.

Zo kan men bijvoorbeeld wel rekening houden met 'geslacht' in de onderzoekspopulatie - deze variabele is meestal beschikbaar-, maar blijkt het moeilijk te zijn voldoende vrouwen in de steekproef te betrekken die ook arbeidsmarktactief waren. Vele studies beschrijven dan ook nog steeds enkel de pensionering van mannen.

Omdat in de cohorte van de huidige gepensioneerden het traditionele kostwinnersmodel nog sterk speelt, betekent het pensioneren voor vrouwen uit deze cohorte vaak eerder het aanpassen aan de pensionering van de partner, in plaats van het aanpassen aan de eigen pensionering. Er bestaat evenwel weinig sociologisch onderzoek naar de aanpassing van vrouwen aan de pensionering van de partner.

Ook onderzoek naar het aanpassingsproces van beide partners, waarbij beiden zich moeten aanpassen aan de eigen pensionering én die van de partner, is schaars. Het

betrekken van de partners van de respondenten in een studie betekent een quasi verdubbeling van de steekproef en van de onderzoeksmiddelen. Hierdoor is onderzoek waarin beide partners bevestigd worden over het pensioneringsproces eerder zeldzaam, en is het moeilijk om hierover wetenschappelijke uitspraken te doen.

1.3.3 Andere factoren

Diverse studies beschrijven de impact van gezondheid, inkomen, opleiding, gender en familie op het pensioneringsproces. Er komen echter, weliswaar in mindere mate, ook nog andere factoren aan bod in het sociologisch onderzoek naar verklaringen voor een vlotte aanpassing aan of een positieve beleving van de pensionering. We bespreken twee van deze andere kenmerken: psychologische factoren en jobkenmerken.

Ten eerste bekijken we de psychologische factoren. Hierover schrijven van Solinge & Henkens (2005) dat deze vaak worden verwaarloosd in sociologische studies. Nochtans blijkt zowel uit hun eigen onderzoek, als uit het onderzoek van Caradec (2004), dat *retirement anxiety* een belangrijke factor is in de verklaring van aanpassingsmoeilijkheden: personen die aangeven schrik te hebben voor de gevolgen van pensionering voor hun sociale contacten en hun sociale status, ondervinden meer problemen bij de aanpassing.

Daarnaast blijkt ook de psychologische motivatie voor pensionering de tevredenheid tijdens het pensioen te voorspellen. Onderzoek toont aan dat werknemers die beslissen om te pensioneren omdat zij het pensioen zien als een kans om een nieuw leven te beginnen, meer tevredenheid met de pensionering ervaren (Smith & Moen, 2004).

Ook de *self-efficacy*, of het geloof in het eigen kunnen en in de eigen mogelijkheden, heeft een invloed op het omgaan met transitie doorheen de levensloop (van Solinge & Henkens, 2005; Gecas, 2003).

Naast deze psychologische eigenschappen die een individu kenmerken, betrekken sommige onderzoekers ook kenmerken van de job in hun verklaringsmodellen. Hoewel dit eerder sporadisch gebeurt, willen we ook op dit type van factoren beknopt ingaan.

Elchardus & Cohen (2003) onderzochten bijvoorbeeld de impact van de kwaliteit van het werk op de timing van de pensionering. Deze factor blijkt minder belangrijk te zijn dan

meestal wordt aangenomen, aldus de onderzoekers. Onderzoek van van Solinge & Henkens (2005) toont aan dat er geen impact is van het al dan niet uitdagend vinden van het werk op de tevredenheid na de pensionering.

1.4. Recente ontwikkeling: de impact van transitiekenmerken

In recent onderzoek wordt steeds meer aandacht besteed aan de impact van transitiekenmerken op het verloop van het aanpassingsproces. We overlopen twee van deze kenmerken: de anticiperende socialisatie en de mate van vrijwilligheid van de pensionering.

1.4.1 Anticiperende socialisatie

Het concept 'anticiperende socialisatie' werd geïntroduceerd door Merton (1949) en past bijzonder goed in de fase van de pre-pensionering. Anticiperende socialisatie omvat de lange periode van voorbereiding, die trouwens vaak onopgemerkt voorbij gaat, op een nieuwe levensfase (Caradec, 2005). Larossa & Reitzes (1993, in Reitzes & Mutran, 2004) definiëren het begrip als volgt: *"The process of beginning to prepare for the next role stage while still in the prior stage"*. Een andere definitie wordt vooropgesteld door Ebaugh (1988) op basis van Merton & Rossi (1957): *"Anticipatory socialization is the acquisition of values and orientations found in statuses and groups in which one is not yet engaged but which one is likely to enter"*.

Volgens Caradec (2005) ligt de voorbereiding op de pensionering in het afstand nemen van het werk gedurende de laatste maanden of jaren van het actieve leven. Het belang van dit mechanisme blijkt, aldus de Franse socioloog, wanneer het geblokkeerd is. Wanneer de toekomstige gepensioneerde geen enkel signaal ontvangt over een nakende positieverandering en de pensionering dus erg plots gebeurt, dan gaat de pensionering vaak met heel wat dramatiek gepaard (Caradec, 2005).

Het is moeilijk om de anticiperende socialisatie op een kwantitatieve manier te meten. Er bestaat wel een aantal studies die peilen naar de voorbereiding op het pensioen en het effect ervan op de houding tegenover de pensionering en het verloop ervan.

Daaruit blijkt dat hoe meer oudere werknemers zich bezighouden met de planning van de pensionering en de daaropvolgende fase, hoe positiever hun pensionering zal verlopen

(Mutran et al, 1997). Het maken van plannen voorafgaand aan de pensionering doet immers de positieve houding tegenover het pensioen toenemen én heeft een positief effect op de initiële aanpassing (Reitzes & Mutran, 2004). Het anticiperen op een pensionering maakt dat de eerste zes maanden na de pensionering minder vreemd en onzeker zijn, en meer een *'honeymoon'* kunnen zijn. Het effect van de pensioenplanning is echter van korte duur. Hoewel er een effect van voorbereiding op de houding tegenover het pensioen wordt vastgesteld op zes maanden, verdwijnt dit op twaalf of vierentwintig maanden na de pensionering (Reitzes & Mutran, 2004). Onderzoek van Gall & Evens (2000) toont aan dat individuen profiteren van cursussen die voorbereiden op een pensionering en van programma's die met pensioenplanning te maken hebben. Deze programma's moeten echter niet beperkt blijven tot financiële planning. Sociale aanpassing zou in deze programma's ook aan bod moeten komen (Van Solinge & Henkens, 2005). Tenslotte blijkt ook dat hoe beter men geïnformeerd is over de nakende levensfase en over de rol die men dan zal moeten opnemen, hoe beter men in staat is om zich hieraan aan te passen (Reitzes & Mutran, 2004).

1.4.2 Vrijwilligheid

Een pensionering gebeurt vaak onder condities die het individu weinig mogelijkheden en keuze laten over de transitie. Cijfermateriaal uit de Verenigde Staten wijst uit dat 'gedwongen' pensioneringen goed zijn voor 30 tot 40% van de vervroegde pensioneringen (Henkens & Van Dalen, 2003). In België wees een recente studie uit dat maar liefst 42.2% van de bruggepensioneerde mannen, en 26% van de bruggepensioneerde vrouwen, zijn of haar pensionering als 'onvrijwillig' bestempeld (Elchardus & Cohen, 2003).

Van de gepensioneerden die hun pensionering als 'vrijwillig' omschrijven, of als resultaat van 'pull'-factoren -de aantrekkelijkheid van het pensioen-, wordt verondersteld dat zij meer openstaan voor nieuwe ervaringen en voor de kansen die een pensionering biedt, dan dat dit het geval is voor oudere werknemers die 'gedwongen' worden te pensioneren omwille van meer negatieve redenen zoals een slechte gezondheid, moeilijkheden of problemen met het werk, of familiale problemen. (Hardy & Quadagno, 1995, geciteerd in: Reitzes & Mutran, 2004). De mate van vrijwilligheid van de pensionering kan dan ook een impact hebben op het welbevinden of op de gezondheidstoestand van de gepensioneerde. Zo concluderen Herzog, House & Morgan (1991) uit hun survey bij 50- tot 70-jarigen dat diegenen die gestopt waren met werken, en het gevoel hadden dat zij weinig of geen

eigen keuze hebben gehad over hun pensionering, een slechtere gezondheidstoestand en een lager psychologisch welbevinden hadden dan de personen die vrijwillig pensioneerden (Kim & Moen, 2002). Ook een studie van Marshall, Clarke & Ballantyne (2001, geciteerd in Van Solinge, 2005) geeft aan dat een onvrijwillige pensionering negatieve effecten heeft op het welzijn.

Men zou kunnen stellen dat, wanneer men vrijwillig kiest voor een pensionering, men ook daadwerkelijk klaar is om van de pensioentransitie een positieve ervaring te maken. Een empirische studie van Reitzes & Mutran (2004) bevestigt dit: het vrijwillig op pensioen gaan heeft een positief effect op de initiële aanpassing. Onderzoek van Van Solinge & Henkens (2005) wees uit dat een gedwongen of onvrijwillige pensionering een sterke predictor is voor een moeilijke aanpassing. Een gebrek aan controle over de eigen pensionering is een risicofactor voor een moeizame aanpassing.

1.4.3 Nabeschouwing

Op basis van literatuurstudie brachten we verschillende predictoren in kaart die de aanpassing en het welbevinden na pensionering kunnen verklaren. We stelden vast dat er heel wat onderzoek werd verricht naar het welbevinden van gepensioneerden. Het verloop van het aanpassingsproces, en de specifieke impact van transitiekenmerken hierop, is echter minder belicht in wetenschappelijk onderzoek en is ook als onderzoeksthema relatief nieuw.

Er is weinig geweten over personen die in moeilijke omstandigheden pensioneerden, en de impact hiervan op het verloop van het aanpassingsproces. In dit rapport leggen wij ons toe op deze specifieke problematiek.

1.5. Samenvatting

Vanuit een macrosociologisch oogpunt kunnen we de pensioentransitie zien als een transitie in de levensloop die zowel door maatschappelijke structuren (denk bijvoorbeeld aan ons sociale zekerheidsstelsel) als door culturele factoren (de culturele praktijk inzake vervroegde uittrede) wordt bepaald. Op het microsociologisch niveau maken mensen een 'individuele keuze' met betrekking tot hun eigen pensionering, weliswaar binnen een geïnstitutionaliseerd historisch en cultureel kader.

In deze studie benaderen wij de pensioentransitie als een overgang van het leven als 'werkende' naar het leven als 'gepensioneerde'. Hierbij gaat men vaak voorafgaandelijk al plannen maken en voorbereidingen treffen. Na de eigenlijke pensionering moet men zich dan aanpassen aan de nieuwe levensfase. De impact van diverse factoren, zoals gezondheid, inkomen, gender, partner en familie, jobkenmerken, en psychologische kenmerken op de pensioentransitie werd reeds meermaals onderzocht. Wij nemen, naast de bovenvermelde factoren, in deze studie ook de kenmerken van de transitie - de 'anticiperende socialisatie' en de 'mate van vrijwilligheid' - onder de loep.

2. OPZET EN METHODOLOGIE

In dit tweede deel komen het opzet en de methodologie van het onderzoek aan bod. We staan achtereenvolgens stil bij de onderzoeksvraag en de implicaties die deze heeft op de onderzoekspopulatie, de voorwaarden waaraan de onderzoekspopulatie moet voldoen, het analysemodel, en de gehanteerde methodologie.

2.1. Onderzoeksvraag en onderzoekspopulatie

2.1.1 Onderzoeksvraag en implicaties op de onderzoekspopulatie

Op basis van de onderzoeksliteratuur die we beschreven in het voorgaande deel kwamen wij tot de vaststelling dat bepaalde subdomeinen onderbelicht zijn in het wetenschappelijk onderzoek naar het verloop van de pensioentransitie. Zo leert de literatuurstudie ons dat er bijvoorbeeld weinig wetenschappelijk onderzoek bestaat over de impact van de mate van vrijwilligheid van de pensionering op het verloop van het aanpassingsproces na de pensionering. Onze voornaamste onderzoeksvraag luidt daarom ook:

Welke impact heeft het element 'vrijwilligheid van de pensionering' op het aanpassingsproces dat men doorloopt na de pensioentransitie?

De achterliggende hypothese is hierbij dat personen die min of meer gedwongen met pensioen worden gestuurd een moeizamer aanpassingsproces doorlopen dan personen die volledig uit eigen keuze pensioneren.

De onderzoekspopulatie zal aldus uit een aandeel vrijwillig en een aandeel onvrijwillig gepensioneerden moeten bestaan. We plaatsen enkele kanttekeningen bij deze theoretische tweedeling.

Het polaire onderscheid tussen vrijwilligheid/onvrijwilligheid is zeer artificieel. In de dagdagelijkse realiteit gaat het immers niet om aan elkaar tegengestelde polen, maar eerder om een continuüm dat vele tussenvormen kent. Zo kan men bijvoorbeeld 'geheel

vrijwillig', of 'min of meer vrijwillig' met pensioen gaan. In de operationalisering van het concept moeten we hiermee rekening houden.

Ten tweede wordt het concept 'vrijwilligheid' op een subjectieve wijze ingevuld. Het individu geeft zelf aan of hij/zij de pensionering als eerder vrijwillig of eerder onvrijwillig ervaart. Zo zullen we bijvoorbeeld vaststellen dat werknemers die op brugpensioen moeten gaan omwille van een faillissement van het bedrijf, dit op uiteenlopende wijzen kunnen interpreteren. Voor de ene is een pensionering in deze omstandigheden zeer pijnlijk en erg onvrijwillig, door een andere werknemer wordt de pensionering onder juist dezelfde omstandigheden als eerder onvrijwillig, of zelfs als eerder vrijwillig ervaren. De beleving van de mate van vrijwilligheid van de pensionering is aldus een erg subjectief gegeven.

2.1.2 Onderzoekspopulatie: voorwaarden

We willen de kenmerken van de pensioentransitie bestuderen (bijvoorbeeld de mate van vrijwilligheid van de pensionering) om het verloop van het aanpassingsproces te kunnen verklaren. Onze onderzoekspopulatie zal bijgevolg bestaan uit individuen die recent zijn gepensioneerd (voorwaarde één). Van deze populatie verwachten we dat zij aan hun pensioentransitie bepaalde eigenschappen kunnen toeschrijven.

Net omdat één van de kenmerken waarop we specifiek willen focussen de vrijwilligheid van het pensioneren is, zoeken we jonggepensioneerden die in het kader van herstructureringen zijn gepensioneerd of zijn moeten pensioneren (voorwaarde twee). Op deze manier hopen we voldoende onvrijwillig gepensioneerden in onze steekproef te hebben zodat we een gedifferentieerde onderzoekspopulatie kunnen bevragen.

We kiezen bovendien voor de termijnen van maximaal drie à vier jaar en minimaal een half jaar geleden gepensioneerd (voorwaarde drie). Vanuit de wetenschappelijke onderzoeksliteratuur weten we immers dat men eerst enige tijd nodig heeft om zich aan te passen. Vlak na de pensionering (de eerste dagen, weken of zelfs maanden) kan men in een soort van 'roes' leven, die in de literatuur ook wel de '*honeymoon*' wordt genoemd (Atchley, 1982). Omdat we willen vermijden dat personen nog in deze fase zitten, en vanuit die positie hun aanpassingsproces overdreven rooskleurig beschrijven, leggen we de limiet van minstens een half jaar gepensioneerd zijn. Anderzijds mag de eigenlijke

pensionering ook niet te ver weg zijn, omdat we beroep doen op het geheugen om enkele vragen over het aanpassingsproces dat men heeft doorlopen, te beantwoorden. Het gaat immers om een retrospectieve bevraging. Vandaar dat we als maximum termijn drie à vier jaar nemen.

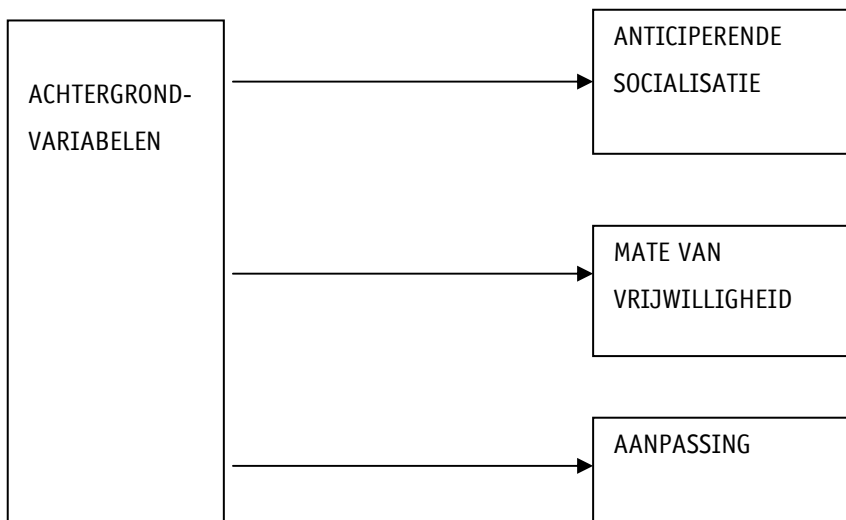
Samengevat moet de onderzoekspopulatie voldoen aan de volgende kenmerken:

Jonggepensioneerden, die maximaal drie of vier jaar geleden, minimaal een half jaar geleden, met brugpensioen gingen omwille van herstructureringen in het bedrijf of in de afdeling van het bedrijf waar zij als oudere werknemer werkzaam waren.

2.2. Analysemodel

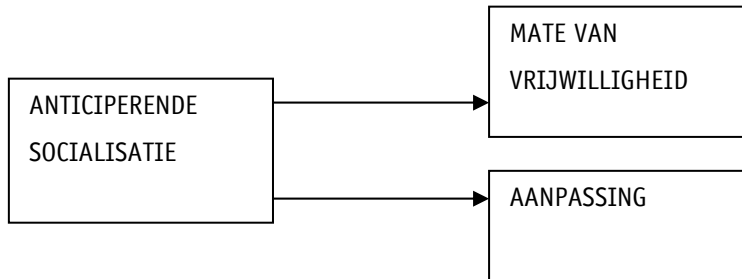
Ten eerste willen we de impact meten van de achtergrondvariabelen (leeftijd, gezondheid, inkomen, ...). We gaan na of deze kenmerken de anticiperende socialisatie, de mate van vrijwilligheid, en het verloop van het aanpassingsproces beïnvloeden (*Figuur 2*).

Figuur 2: Analysemodel (1)

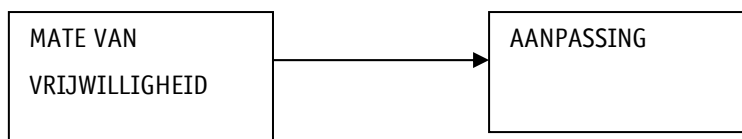
Ten tweede wensen we de impact van de anticiperende socialisatie op de mate van vrijwilligheid en op het verloop van de aanpassing te meten (*Figuur 5*).

Figuur 3: Analysemodel (2)

Tenslotte bekijken we de impact van de mate van vrijwilligheid van de pensionering op het verloop van het aanpassingsproces (figuur 4).

Figuur 4: Analysemodel (3)

2.3. Methodologie

We belichten in dit deel de methodologie van het onderzoek.

2.3.1 Onderzoeksmethode

Om onze probleemstelling op te lossen zijn verschillende grondvormen of types van onderzoek mogelijk. In eerste instantie hebben we getracht om op basis van indirecte bronnen onze probleemstelling nader te onderzoeken. Door middel van indirecte data, dit zijn gegevens die al door andere onderzoekers of instanties zijn verzameld over de te bestuderen groep of het te bestuderen verschijnsel (Swanborn, 1994), hebben we getracht de hypothese te toetsen. De datasets die wij voor deze secundaire data-analyse

hebben aangewend, zijn de LOVO-data⁷ en de PSBH-data⁸. Beide sets bleken echter in onvoldoende mate te beschikken over de variabelen die wij voor onze studie essentieel achtten.

Bij gebrek aan voldoende relevante indirecte databronnen, hebben we zelf onze gegevens moeten verzamelen (directe databronnen).

2.3.2 De instrumentele case-study

De populatie die wij wensten te onderzoeken zijn, ruim gesteld, de 'jonggepensioneerden': zij die de arbeidsmarkt nog maar net verlaten hebben. Gezien onze voornaamste interesse in transitiekenmerken, onder andere in de vrijwilligheid van de pensionering, wensten we zowel een aandeel *onvrijwillig* gepensioneerden als een groot aandeel *vrijwillig* gepensioneerden in onze onderzoekspopulatie.

We gingen dus op zoek naar een voldoende omvangrijke groep van jonggepensioneerden, die mogelijk onder druk werd gezet om te (brug-) pensioneren. De methode van de instrumentele case-study leek ons hiervoor het meest geschikt.

We selecteerden de verschillende individuen (respondenten) via een onderneming (de case) waar in de voorbije jaren grote herstructureringen werden doorgevoerd. De literatuur geeft immers aan dat in het kader van herstructureringen mensen eerder onvrijwillig pensioneren. Dit is zeker het geval wanneer een onderneming tot sluiting moet overgaan: dan is er voor de oudere werknemer immers geen volwaardig alternatief dan te (brug-) pensioneren.

We veronderstelden dus dat, in omstandigheden van herstructurering of sluiting van een afdeling of onderneming, meer mensen onvrijwillig zullen pensioneren dan dat dit het geval is in ondernemingen waar deze veranderingen niet plaatsvinden. Bovendien beschikten we op deze manier ook over veel informatie met betrekking tot de specifieke context van het bedrijf waarbinnen men pensioneerde. Deze informatie zou men nooit kunnen verkrijgen via het werken met een enkelvoudige aselecte steekproef of via een gestratificeerde steekproef.

⁷ Leefsituatie-onderzoek Vlaamse Ouderen

⁸ Panel Study on Belgian Households

In de sociologie noemen we dit soort case-study de *'instrumentele case-study'*. Hiermee bedoelen we dat het om een case-study gaat waarin niet de specifieke onderneming (de case) centraal staat, in tegenstelling tot de intrinsieke case-study, maar dat de case van secundair belang is. De case vormt de achtergrond waartegen een bepaalde event, in dit geval de gedwongen pensionering, zich afspeelt.

2.3.3 Inventaris van ondernemingen die in aanmerking komen

Om een case te selecteren die in voldoende mate past in het opzet van onze studie, maakten we een inventaris op van alle ondernemingen die in de periode 2002-2003-2004⁹ herstructureerden. Deze inventarisatie gebeurde op twee uiteenlopende manieren.

Ten eerste maakten we via de zoekmachines van de krantenarchieven van De Standaard, De Tijd, Gazet van Antwerpen, en De Morgen een lijst van bedrijven waar geherstructureerd werd in de genoemde periode. Aangezien de meeste herstructureringen -en zeker die herstructureringen waarbij veel personen hun job kunnen verliezen- uitgebreid worden belicht in de media, verkregen we via deze weg reeds een aanzienlijke lijst van ondernemingen die in aanmerking kunnen komen voor de studie. Bovendien leverden de krantenartikels ook bijkomende informatie over de omvang van de herstructurering, de afgesloten overeenkomsten, enzoverder.

Ten tweede vroegen we bij de Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg een lijst op van alle geregistreerde CAO's die afgesloten werden in de jaren 2002 tot en met 2004, en die een verlaging van de brugpensioenleeftijd toestaan in het kader van de erkenning 'onderneming in moeilijkheden'.

2.3.4 Selectie van ondernemingen

Factoren waarmee wij rekening hielden bij de selectie van ondernemingen uit de opgemaakte lijst waren voornamelijk de omvang van de herstructurering (levert dit voor ons voldoende respondenten om betrouwbare uitspraken over te doen?), en de impact van

⁹ Wij opteerden voor deze periode omwille van bovenvermelde redenen. Ten eerste is de herstructurering en de brugpensionering dan nog niet te lang geleden, zodat de respondent op betrouwbare wijze over zijn of haar ervaringen kan rapporteren in de vragenlijst of in het interview. Ten tweede is deze periode ook niet te recent, zodat de eerste reacties reeds verwerkt zijn.

de herstructurering (kregen de werknemers nog een alternatief aangeboden of werden zij zonder keuze op straat gezet?). Daarnaast hielden we ook - in de mate van het mogelijke - rekening met de geschiedenis van de onderneming, de geschiedenis van de herstructurering, en de bedrijfscultuur (Zijn er vaker herstructureringen geweest? Hoe gaat het bedrijf hiermee om?).

Op basis van de verzamelde informatie stelden we een "top drie" op van herstructureringen die het dichtst aanleunden bij de kenmerken die wij hadden vooropgesteld.

We namen contact op met deze drie ondernemingen en lichtten ons project toe. Eén onderneming liet reeds bij het eerste contact verstaan niet te willen meewerken aan het onderzoek. Met sleutelfiguren uit de andere twee ondernemingen vonden meerdere gesprekken plaats, en deze bedrijven gaven uiteindelijk hun toestemming én medewerking om een bevraging te organiseren bij hun gepensioneerde werknemers.

2.3.5 Beschrijving van de geselecteerde cases

In dit deel stellen we de cases voor, gaan we in op hun recente geschiedenis, en bespreken we de relevantie van de case voor ons onderzoeksproject.

2.3.5.1 CASE A

1) Voorstelling van de case

De eerste case, case A, betreft de Hasseltse afdeling van de multinational Philips. Philips (of voluit: 'Koninklijke Philips Electronics N.V.') is één van de grootste elektronicaconcerns ter wereld, en de belangrijkste van Europa.

De onderneming is actief op drie verwante terreinen: gezondheidszorg, lifestyle, en technologie. Ze stelt 161.500 personen tewerk in ruim 60 landen en is leidinggevend op de markten van beeldverwerking voor medische diagnose, patiëntenbewaking, kleurentelevisie, elektrische scheerapparaten, verlichting en silicon systeemoplossingen. Philips België - Luxemburg stelt maar liefst 4.800 mensen tewerk. Philips België - Luxemburg was goed voor een omzet van 1,55 miljard euro in 2003. In België is Philips momenteel aanwezig met vestigingen in Brussel, Brugge, Dendermonde, Leuven en Turnhout.

2) Recente geschiedenis

Philips Hasselt was binnen de groep hét kenniscentrum voor alles wat met de zogenaamde optische lees- en schrijfsystemen te maken heeft. De vestiging ontwikkelde en produceerde toepassingen voor de cd (compact disk). In Philips Hasselt werden de cd-rw (cd-recorder), de dvd+rw (dvd-recorder), en settopboxen (apparaten om via de televisie digitale uitzendingen en internet te kunnen ontvangen) ontwikkeld en geproduceerd.

Philips Hasselt kende verschillende herstructureringsgolven (in 1994, 1999, 2002, 2003) waarbij de laatste de sluiting van de afdeling betekende. Hierbij werden volgende CAO's afgesloten.

CAO I: bruggensioen is mogelijk vanaf 52 jaar, met een geldigheid van 1/1/2002 tot 31/12/2002 voor de arbeiders en een geldigheid van 1/1/2002 tot 31/12/2003 voor de bedienden en het kaderpersoneel.

CAO II: brugpensioen is mogelijk vanaf 50 jaar, met een geldigheid van 1/4/2003 tot 31/3/2005 voor zowel arbeiders, bedienden, als kaderpersoneel.

3) Relevantie van de case voor het onderzoeksproject

Omvang. De herstructurering en sluiting bij Philips was van grote omvang: ruim 400 personeelsleden kwamen in aanmerking voor het brugpensioen. Dit gaf ons de mogelijkheid om een voldoende grote onderzoekspopulatie te bestuderen.

Mate van vrijwilligheid. Onze sleutelpersoon stelde dat een aanzienlijke meerderheid van de oudere werknemers het bedrijf met erg veel tegenzin heeft verlaten. Zeker voor personen met financieel afhankelijke kinderen, en voor alleenstaande vrouwen, was de sluiting een regelrechte ramp. De meeste personen verlieten het bedrijf op onvrijwillige basis, zij hadden geen andere keuze, aldus onze sleutelpersoon. Omdat we in onze onderzoekspopulatie een voldoende omvangrijke categorie personen wensten te bestuderen die op onvrijwillige basis pensioneerden, vormde Philips Hasselt een erg geschikte case.

Timing. De herstructureringen en sluiting vonden plaats in 2002-2003. Dit voldeed aan onze vooropgestelde criteria: niet te lang geleden maar ook niet te recent om een retrospectieve bevraging te organiseren.

2.3.5.2 CASE B

1) Voorstelling van de case

Bayer is een multinational met kernactiviteiten op het gebied van gezondheid (Bayer HealthCare AG), voeding en farmacie -onder andere pesticiden en herbiciden- (Bayer CropScience AG) en hoogwaardige materialen (Bayer MaterialScience AG). Wereldwijd bestaat Bayer uit circa 350 ondernemingen, die samen zo'n 93.600 medewerkers tellen, waarvan 51.800 in Europa. De Bayer-groep produceert zo'n 5000 verkoopsproducten, gaande van farmaceutische producten (met inbegrip van methoden die gebruik maken van bio- en gentechnologieën), diagnostieksystemen, gewasbeschermingsmiddelen, diergezondheidsproducten, kunststoffen tot polyurethanen.

In de Benelux is Bayer aanwezig met productiebedrijven en verkoopkantoren. De voornaamste markten voor Bayer-producten in de Benelux zijn: gezondheidszorg, landbouw, bouwsector en chemie, textiel- en automobiellindustrie. Bayer stelt in de Benelux zo'n 3660 personen te werk en realiseerde in 2004 een totale omzet van 2,454 miljard euro.

In de Antwerpse haven vestigde Bayer een productiebedrijf. Bayer Antwerpen N.V. produceert kunststofvoorproducten en hoogwaardige kunststoffen die toepassing vinden in alle domeinen van het dagelijks leven. Het topproduct is polycarbonaat (Makrolon), waaruit onder andere cd's, dvd's, bedaking van stations, stadions en serres, auto- en computeronderdelen, motorhelmen en skibrillen worden vervaardigd. Bayer Antwerpen N.V. stelt zo'n 2000 mensen te werk en realiseerde in 2003 een omzet van 1,134 miljard euro.

2) Recente geschiedenis

In de jaren negentig kende de Antwerpse afdeling een dalende rendabiliteit. Zowel op personeel als op andere kosten moest men besparen. Een herstructurering van de onderneming was het gevolg. Deze hield een splitsing in van Bayer Antwerpen N.V. in twee nieuwe ondernemingen: "Lanxess N.V." en "Bayer Antwerpen N.V.". In mei 2003 kwamen vakbonden en werkgever tot een sociaal plan, waarbij onder andere brugpensioenen mogelijk werd vanaf 52 jaar (voor arbeiders en bedienden) of op 60 jaar (voor kaderleden).

Het "Masterplan van herstructurering" kende grote belangstelling bij het personeel. Oudere werknemers konden op vrijwillige basis kiezen voor een brugpensionering.

Bayer staat als onderneming bekend als "een bedrijf dat goed voor zijn werknemers zorgt". De organisatie van een cursus 'voorbereiding op het pensioen', aangeboden aan alle oudere werknemers en hun partner, is hiervan een illustratie. Op vrijwillige basis kon men aan deze cursus deelnemen. De opkomst voor deze cursus was erg hoog. Een andere illustratie van het 'zorgzame' karakter van de onderneming vormt de Randstadt-Award "Beste Werkgever 2005", die Bayer recent werd toegekend.

3) Relevantie voor ons project

Omvang. De herstructurering bij Bayer was van grote omvang: ruim 500 personeelsleden kwamen in aanmerking voor het brugpensioen vanaf 52 jaar. Dit gaf ons de mogelijkheid om een grote onderzoekspopulatie te bestuderen.

Mate van vrijwilligheid. Onze contactpersoon benadrukte dat de personen die voor de brugpensioenregeling in aanmerking kwamen, op vrijwillige basis konden intekenen. Terwijl we bij Philips Hasselt eerder verwachtten dat de meeste oudere werknemers moesten opstappen (want de fabriek sloot zijn deuren), zouden de oudere werknemers van Bayer zelf gekozen hebben voor hun brugpensionering. De context van herstructurering is echter ook voor deze werknemers realiteit. We verwachten aldus dat een deel van de bruggepensioneerde populatie zal aangeven dat hun pensionering (eerder) onvrijwillig was.

Timing. De herstructurering vond plaats in 2003. Dit is niet te lang geleden, maar ook niet te recent, om een bevraging te organiseren bij de werknemers die in deze herstructureringsgolf het bedrijf verlieten.

2.3.6 Opstellen van de vragenlijst

Wanneer een onderzoeker geïnteresseerd is in motieven, ervaringen, waarden en normen, voorkeuren, opinies of andere subjectieve fenomenen of in gedragingen en feitelijke gegevens die in het verleden hebben plaatsgevonden, of in gedragingen en feitelijke gegevens die om een andere reden niet te observeren zijn, is de vragenlijst het aangewezen meetinstrument (Segers, 1999:251, in Carton, 2001:10).

De onderzoeksliteratuur vormde voor ons een bron van inspiratie die bepalend was bij de samenstelling van de vragenlijst. Ook de gesprekken met de sleutelfiguren van de cases waren zeer nuttig ter voorbereiding van het opstellen van de gestandaardiseerde vragenlijst.

We bevroegen de respondenten over verschillende elementen:

- 1) persoonsgegevens (geslacht, leeftijd, inkomen, ...)

- 2) vragen naar voorbereiding van het pensioen
- 3) vragen naar (on-)gewenstheid van het pensioen
- 4) vragen naar (on-)vrijwilligheid van het pensioen
- 5) vragen naar aanpassingsproces
- 6) vraag naar welzijn
- 7) vragen naar vormgeving

In volgende tabel geven we de operationalisering van de belangrijkste variabelen weer.

Tabel 2: Overzicht van de belangrijkste variabelen

Variabele	Term / Concept	Meting / Vraagstelling
ONAFH VAR	Verloop van het aanpassingsproces	Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase? Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase? Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan deze levensfase.
VAR1	Mate van (on-) vrijwilligheid	In mijn beslissing om te pensioneren, werd ik beïnvloed door ... (aantal factoren) Ik moest het bedrijf verlaten (ja/nee) Ik heb de onderneming verlaten, en dat was mijn eigen keuze. Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u de onderneming vrijwillig heeft verlaten of niet?
VAR2	Mate van (on-) gewenstheid	Ik keek echt uit naar mijn pensionering. Ik had helemaal geen zin om te pensioneren.
VAR3	Mate van voorbereiding	De laatste jaren dat ik werkte bij ... dacht ik al regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren. In de maanden voorafgaand aan mijn pensionering maakte ik al heel wat plannen voor tijdens mijn pensioen. Mijn pensionering kwam erg onverwacht. Hebt u één of andere cursus gevolgd om u voor te bereiden op het pensioen?

Er werd telkens een continuüm aan antwoordcategorieën voorzien (bijvoorbeeld: volledig eens, eerder eens, eerder oneens, volledig oneens). We voorzagen ook een antwoordmogelijkheid 'ik weet het niet' voor de respondenten die zich niet op het continuüm konden plaatsen.

2.3.7 Pretesting van de vragenlijst

Via een pretesting en het afnemen van een proefenquête hebben we de vragenlijst kunnen optimaliseren.

2.3.7.1 Pretest

Tijdens de pretest werd de vragenlijst door vijf deskundigen¹⁰ beoordeeld. Op basis van hun opmerkingen brachten we verbeteringen aan.

2.3.7.2 Proefenquête

Via een mailing onder collega's rekruteerden we vijf recent gepensioneerden die de vragenlijst invulden in het bijzijn van een onderzoeker. Dit participierend uittesten liet toe om bij elke vraag na te gaan hoe de respondenten de vraag en de erin gebruikte termen begrepen. Ook het afnemen van de proefenquête leidde tot een aantal zinvolle opmerkingen, waarna de vragenlijst geoptimaliseerd kon worden.

2.3.7.3 Pilotonderzoek

Tijdens een pilotonderzoek wordt het hele onderzoeksplan op kleine schaal uitgetest, van selectie van onderzoekselementen tot en met de analyse van de verzamelde gegevens (Carton, 2001:26). Voor dit project hebben we, voornamelijk omwille van pragmatische redenen (o.a. de strakke timing van het project) geen pilotonderzoek uitgevoerd.

2.3.8 Afnemen van de vragenlijst - dataverzameling

In dit deel bespreken we hoe we onze data verzamelden.

2.3.8.1 Postenquête

¹⁰ Met dank aan prof. dr. Jef Breda, dr. Sonja Spee, dra. Joanna Geerts, Karin Goyvaerts en David Schoenmaekers.

Na het optimaliseren van de vragenlijst, kon het effectief verzamelen van de gegevens bij de respondenten van start gaan. We verkozen de methode van de postenquête: de vragenlijst werd via de post naar de respondenten opgestuurd.

Omdat de sleutelpersonen binnen de cases ons de adressenbestanden van hun gepensioneerde werknemers niet wensten door te geven, werden de enquêtes verstuurd vanuit de onderneming zelf. Wij, de onderzoek(st)ers, beschikten dus niet over de contactgegevens van de respondenten.

Er werd steeds een begeleidende brief vanuit de personeelsdienst van de onderneming toegevoegd, evenals een begeleidende brief vanuit onze onderzoeksinstelling, de enquête, en een enveloppe 'port betaald door bestemming'.

2.3.8.2 Responsverhogende mechanismen

We beoogden een zo hoog mogelijke respons, en zo correct en volledig ingevulde vragenlijsten. Om dit te verkrijgen, deden we inspiratie op bij de Total Design Method van Dillman (1978) bij een postenquête (Carton, 2001:29-30; Lenaers, 2005:5).

Zo verzonden we aan alle respondenten een tweede brief. Enerzijds bedankten we via deze brief de personen die hun enquête reeds ingevuld terugstuurd, anderzijds herinnerde deze brief de personen die hun enquête nog niet terugzonden, aan het belang van hun medewerking. Bij deze brief werd nogmaals een enquête en een enveloppe 'port betaald door bestemming' toegevoegd.

Vanuit budgettaire overwegingen opteerden we ervoor niet te werken met beloningen in de zin van bijvoorbeeld een bijgevoegde geschenkbond in elke omslag. We vermeldden in de enquête wel dat, indien de respondenten hun contactgegevens noteerden voor deelname aan een interview¹¹ in een latere fase van het onderzoek, zij bij selectie een boeken- of cd-bond zouden krijgen.

¹¹ Met de bedoeling om meer achtergrondinformatie te verwerven over het verloop van de herstructureringen, werden er eveneens enkele interviews afgenomen met respondenten.

2.3.8.3 Verzending

Er vonden twee verzendingen plaats. De tweede verzending gebeurde drie à vier weken nadat de vragenlijst voor het eerst werd verstuurd.

Tabel 3: verzending

	Case A	Case B
Eerste verzending	03/05/2005	20/05/2005
Tweede verzending	26/05/2005	22/06/2005

Er werden vragenlijsten verstuurd naar de ex-werknemers van case A en case B, die ouder waren dan 50 jaar¹² op het moment van de uittrede; en het bedrijf hebben verlaten in de periode van herstructurering¹³

Bij case A betrof het 413 gepensioneerde werknemers, verspreid over twee herstructureringsgolven (2002-2003), waarvan de laatste de sluiting van de afdeling betekende. Voor case B betekende dit dat de vragenlijst werd verstuurd naar 461 gepensioneerde werknemers, die allen in dezelfde herstructureringsgolf (2003) het bedrijf verlieten.

2.3.8.4 Dataordening, datacleaning, analyse

Tussen de dataverzameling en de analyse bevindt zich de fase van de dataordening: de ruwe onderzoeksgegevens worden klaargemaakt voor analyse (Segers, 1999:275-300; in Carton, 2001:31).

De gegevens werden gecodeerd. Er werd een codeboek aangemaakt dat een volledig overzicht geeft van de betekenis van alle codes. De gecodeerde gegevens werden ingevoerd in SPSS 12.0 for Windows en met behulp van dit programma verder geanalyseerd.

¹² CAO Bruggensioen: leeftijdsgrens wordt verlaagd tot 50 jaar

¹³ 'periode van herstructurering': te definiëren als de periode van de geldigheid van de herstructurerings-CAO

In eerste instantie werden van alle variabelen histogrammen en boxplots opgemaakt, om outliers te kunnen identificeren en om daar waar nodig aan data-cleaning te kunnen doen.

Met de 'opgekuiste' versie van het bestand gingen we aan de slag voor de analyses.

2.3.9 Samenvatting

Om te onderzoeken in welke mate de (on-)vrijwilligheid van een pensionering een impact heeft op het verloop van het aanpassingsproces, verzamelden we gegevens bij de bruggepensioneerden uit twee grote bedrijven die recent herstructureerden. Aan alle werknemers die in het kader van de herstructureringen de onderneming verlieten of moesten verlaten via de brugpensioenregeling, werd een vragenlijst gestuurd. Het databestand dat we op basis van de teruggestuurde enquête samenstelden, werd verder met behulp van diverse statistische technieken beschreven en geanalyseerd. Hoofdstukken drie, vier, en vijf geven de resultaten van deze analyses weer.

3. RESULTATEN UIT BESCHRIJVENDE STATISTIEK

In dit derde deel geven we, na even stilgestaan te hebben bij de gerealiseerde respons, een uitgebreide beschrijving van de verzamelde data.

3.1. Respons: weergave en analyse

We verstuurden enquêtes naar de 413 personen die case A verlieten in de periode 2000-2005, en naar de 461 bruggepensioneerden uit case B. Vier enquêtes, bestemd voor respondenten van case B, werden ons door de Post terugbezorgd met de melding 'adres onbekend' (1) en 'verhuisd' (3). In totaal ontvingen we 265 ingevulde enquêtes van de personen van case A, en 328 van case B. Er was geen uitval door slecht ingevulde enquêtes. Alle teruggestuurde enquêtes werden opgenomen in het databestand. In totaal behaalden we een respons van 64.2% voor case A, en 71.1% voor case B.

Tabel 4: Weergave van de respons

	Aantal verstuurd Enquêtes	Aantal ingevulde en ontvangen enquêtes	% respons
Case A	413	265	64.2
Case B	461	328	71.1

Tabel 5: Onderzoekspopulatie (ozpop) en gerealiseerde respons vergeleken, naar geslacht en functie, in % (N)

	Case A		Case B		Totaal	
	Ozpop	Respons	Ozpop	Respons	Ozpop	respons
Mannen	63,4 (262)	70,7 (186)	95,0 (438)	95,0 (306)	80,1 (700)	84,1 (492)
Vrouwen	36,6 (151)	29,3 (77)	5,0 (23)	5,0 (16)	19,9 (174)	15,9 (93)
Totaal	100 (413)	100 (263)*	100 (461)	100 (322) ²	100 (874)	100(585)"
Arbeid(st)ers	46,2 (191)	42 (110)	47,5 (219)	47,1 (154)	46,9 (410)	44,8 (264)
Bedienden	28,6 (118)	27,9 (73)	42,1 (194)	45,6 (149)	35,7 (312)	37,7 (222)
Kader	25,2 (104)	30,2 (79)	10,4 (48)	7,3 (24)	17,4 (152)	17,5(103)
Totaal	100 (413)	100 (262) ^o	100 (461)	100 (327) ³	100 (874)	100 (589) ¹

* 2 missings ² 6 missings " 8 missings ^o 3 missings ³ 1 missing ¹ 4 missings

Wanneer we de totale steekproef bekijken, dan zien we dat er in verhouding tot hun aandeel in de onderzoekspopulatie meer mannen en minder vrouwen antwoordden. Deze lichte afwijking is een gevolg van de M/V-verdeling in case A: hier zijn de mannen oververtegenwoordigd en de vrouwen ondervertegenwoordigd in de respons. In case B zijn de verdelingen in respons opvallend gelijk met de verdelingen in de onderzoekspopulatie.

Naar functie zien we slechts een lichte ondervertegenwoordiging van arbeid(st)ers, en een lichte oververtegenwoordiging van bedienden. Terwijl in case A de arbeid(st)ers ondervertegenwoordigd blijven, en kaderleden oververtegenwoordigd, zijn in case B de bedienden lichtjes oververtegenwoordigd en de kaderleden ondervertegenwoordigd. De over- en ondervertegenwoordiging van kaderleden (in case A respectievelijk case B) maakt dat de verdeling van kaderleden in de totale respons gelijk is aan de verdeling in de onderzoekspopulatie.

Gezien de behaalde resultaten leek een weging niet aangewezen.

3.2. Beschrijving van de onderzoekspopulatie aan de hand van achtergrondvariabelen

In dit deel bekijken we de verdeling van de verschillende achtergrondvariabelen. Achtereenvolgens komen aan bod: het moment van pensioneren en de leeftijd, werkgebonden factoren, inkomen en opleiding, gezondheid, gezinsgebonden factoren, en tenslotte de etnische origine van de respondent.

3.2.1 Moment van pensioneren en leeftijd

Tabel 6: In welk seizoen bent u gestopt met werken?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Winter	87	35,7	101	30,8	188	33,2
Lente	51	20,9	115	35,1	166	29,3
Zomer	72	29,5	51	15,5	123	21,7
Herfst	34	13,9	56	17,1	90 ²	15,9
<i>Totaal</i>	<i>244*</i>	<i>100</i>	<i>323°</i>	<i>100</i>	<i>567²</i>	<i>100</i>

* 21 missings ° 5 missings ² 26 missings

De brugpensioneringen waren gespreid over de verschillende seizoenen.

Tabel 7: In welk jaar bent u gestopt met werken?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
1999	-	-	1	0,3	1	0,2
2000	2	0,8	2	0,6	4	0,7
2001	10	3,8	-	-	10	1,7
2002	138	52,5	4	1,2	142	24,1
2003	97	36,9	125	38,3	222	37,7
2004	15	5,7	111	34,0	126	21,4
2005	1	0,4	83	25,5	84	14,3
<i>Totaal</i>	<i>263*</i>	<i>100</i>	<i>326°</i>	<i>100</i>	<i>589²</i>	<i>100</i>

* 2 missings ° 2 missings ² 4 missings

Voor het merendeel van de oudere werknemers uit case A vond de brugpensioenering plaats in 2002 of 2003. Ook in case B pensioneerde een aanzienlijk deel in 2003 (38,3%). Voor een kwart van de oudere werknemers uit case B was de brugpensioenering erg recent.

Tabel 8: Leeftijd (Op basis van: in welk jaar bent u geboren?)

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
50-54 jaar	92	35,5	56	17,5	148	25,6
55-57 jaar	94	36,5	106	33,5	200	34,5
58-59 jaar	49	18,9	74	23,1	123	21,2
60-66 jaar	24	9,3	84	26,3	108	18,7
<i>Totaal</i>	<i>259*</i>	<i>100</i>	<i>320°</i>	<i>100</i>	<i>579²</i>	<i>100</i>

* 6 missings ° 8 missings ² 14 missings

We stellen vast dat nog geen 10% van de bruggepensioneerden bij case A 60 jaar of ouder is. De bruggepensioneerden uit deze case zijn nog erg jong: maar liefst 35.5% bevindt zich in de jongste leeftijdscategorie van 50 tot 54 jaar. 36.5% is tussen 55 en 57 jaar en kleine 20% is 58-59 jaar. In case B is reeds een kwart van de bruggepensioneerden 60

jaar of ouder. Zo'n 23% is 58-59 jaar, 33.5% bevindt zich in de categorie 55-57 jaar. Tenslotte is 17.5% van de bruggepensioneerden uit case B tussen 50 en 54 jaar. Samenvattend kunnen we stellen dat de respondenten van case A gemiddeld genomen jonger zijn dan deze van case B.

3.2.2 Werkgebonden factoren: Functie, statuut, regime, contact met collega's

Tabel 9: Omschrijf uw laatste functie

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Arbeider	110	42	154	47,1	264	44,8
Bediende	73	27,9	149	45,6	222	37,7
Kader (midden-)	79	30,2	24	7,3	103	17,5
<i>Totaal</i>	<i>262*</i>	<i>100</i>	<i>327°</i>	<i>100</i>	<i>589²</i>	<i>100</i>

* 3 missings ° 1 missing ² 4 missings

Zowel in case A als in case B vormen de arbeiders een aanzienlijk deel van de populatie (42 respectievelijk 47,1%). Terwijl case A maar liefst uit 30% kaderleden bestaat, vormt deze categorie een minderheid in case B (7,3%). In case B zijn dan weer meer bedienden (45,6%) dan in case A (27,9%).

Tabel 10: Kent u uw huidig officieel statuut?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Bruggepensioneerd	255	96,2	327	99,7	582	98,1
Gepensioneerd	-	-	1	0,3	1	,2
Werkloos	1	,4	-	-	1	,2
Werknemer	8	3,0	-	-	8	1,3
Zelfstandige	1	,4	-	-	1	,2
<i>Totaal</i>	<i>265</i>	<i>100,0</i>	<i>328</i>	<i>100</i>	<i>593</i>	<i>100,0</i>

Onder de respondenten van case A vinden we 8 personen terug die aangeven werknemer te zijn, en één respondent die stelt zelfstandige te zijn. Deze personen hebben een intrekking van hun brugpensioening aangevraagd, en hebben een nieuwe job gevonden als werknemer of zelfstandige. We verwijderen deze respondenten bij de analyses uit de onderzoekspopulatie omdat zij nog niet gepensioneerd zijn.

Tabel 11: Nadat ik het bedrijf verlaten had, heb ik...

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Een nieuwe job gezocht en gevonden in een ander bedrijf	12	4,9	2	,6	14	2,5
Een nieuwe job gekregen binnen hetzelfde bedrijf	7	2,9	1	,3	8	1,4
Een nieuwe job gezocht maar niet gevonden	24	9,8	4	1,3	28	5,0
Geen nieuwe job gezocht	201	82,4	305	97,8	506	91,0
<i>Totaal</i>	<i>244*</i>	<i>100,0</i>	<i>312°</i>	<i>100,0</i>	<i>556²</i>	<i>100,0</i>

* 21 missings ° 16 missings ² 37 missings

De meerderheid van de respondenten zocht geen nieuwe job na de brugpensioening. Dit aandeel is hoger voor de respondenten uit case B (97,8%) dan deze uit case A (82,4%). Bijna vijf procent van de bruggepensioneerden uit case A vond een nieuwe job in een ander bedrijf, en tien procent zocht een job, maar vond deze niet tot op het moment van de bevraging. Voor case B liggen deze aandelen heel wat lager.

Tabel 12: Heeft u nog contact met uw vroegere collega's?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Nee, nooit	39	14,8	35	10,7	74	12,5
Ja, zelden	116	44,1	170	51,8	286	48,4
Ja, regelmatig	108	41,1	123	37,5	231	39,1
<i>Totaal</i>	<i>263*</i>	<i>100</i>	<i>328</i>	<i>100</i>	<i>591²</i>	<i>100</i>

* 2 missings ² 2 missings

Een aanzienlijk deel van de populatie heeft nog zelden of regelmatig contact met vroegere collega's: maar liefst 85% van de bruggepensioneerden uit case A en 89% van de bruggepensioneerden uit case B.

Tabel 13: Werkte u voltijds of deeltijds?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Voltijds	228	86,4	264	81,7	492	83,8
Deeltijds	36	13,6	59	18,3	95	16,2
<i>Totaal</i>	<i>264*</i>	<i>100</i>	<i>323°</i>	<i>100</i>	<i>587²</i>	<i>100</i>

* 1 missing ° 5 missings ² 6 missings

86% van de oudere werknemers van case A werkte voltijds, bij case A ging het om bijna 82%.

3.2.3 Inkomen en opleiding

Tabel 14: Hebt u het gevoel rond te komen met uw huidig officieel gezinsinkomen?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Zeer moeilijk	45	17,4	8	2,6	53	9,4
Moeilijk	67	26	35	11,5	102	18,1
Eerder moeilijk	98	38	116	38	214	38
Eerder gemakkelijk	29	11,2	93	30,5	122	21,7
Gemakkelijk	17	6,6	47	15,4	64	11,4
Zeer gemakkelijk	2	0,8	6	2,0	8	1,4
<i>Totaal</i>	<i>258*</i>	<i>100</i>	<i>305°</i>	<i>100</i>	<i>563²</i>	<i>100</i>

* 7 missings ° 23 missings ² 30 missings

Tabel 15: Mijn huidig officieel gezinsinkomen is, in vergelijking met het officiële gezinsinkomen toen ik nog werkte, ...

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Veel hoger	2	0,8	4	1,2	6	1
Beetje hoger	5	1,9	3	0,9	8	1,4
Ongeveer hetzelfde	4	1,5	5	1,5	9	1,5
Beetje lager	19	7,2	95	29,1	114	19,3
Veel lager	234	88,6	219	67,2	453	76,8
<i>Totaal</i>	<i>264*</i>	<i>100</i>	<i>326°</i>	<i>100</i>	<i>590²</i>	<i>100</i>

* 1 missing ° 2 missings ² 3 missings

Voor case A stellen we vast dat 17% zegt zeer moeilijk rond te komen met het gezinsinkomen, 26% moeilijk, en 38% eerder moeilijk. Samengeteld heeft maar liefst meer dan 80% het moeilijk om rond te komen met het gezinsinkomen. Slechts 18% komt (eerder) gemakkelijk rond. De hoogte van het inkomen is, sinds de brugpensioering, voor 88% veel lager. Voor de werknemers van case B ziet het financiële plaatje er iets minder negatief uit. Hier stelt 'slechts' 3% zeer moeilijk rond te komen met het gezinsinkomen, 11% moeilijk, en 38% eerder moeilijk. Zo'n 45% komt (eerder) gemakkelijk rond. Toch is ook voor de bruggepensioneerden van case B de hoogte van het inkomen, sinds de brugpensioering, voor 67% veel lager.

Algemeen genomen kunnen we stellen dat de respondenten een daling van hun gezinsinkomen ervaren, en dat het - hoofdzakelijk voor de respondenten van case A, maar ook voor een aanzienlijk deel van de respondenten uit case B - moeilijker wordt om hiermee rond te komen.

Tabel 16: Hoogst behaalde diploma

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Geen diploma	22	8,4	25	7,9	47	8,1
Lager onderwijs	26	10	26	8,2	52	9
Lager secundair onderwijs	37	14,2	50	15,8	87	15,1
ASO	25	9,6	14	4,4	39	6,8
TSO	73	28	135	42,7	208	36
KSO	1	0,4	1	0,3	2	0,3
BSO	14	5,4	22	7,0	36	6,2
Buso	-	-	1	0,3	1	0,2
Hoger onderwijs van 3 jaar	31	11,9	24	7,6	55	9,5
Hoger onderwijs van 4 jaar of univ.	32	12,3	18	5,7	50	8,7
<i>Totaal</i>	<i>261*</i>	<i>100</i>	<i>316°</i>	<i>100</i>	<i>577²</i>	<i>100</i>

* 4 missings ° 12 missings ² 16 missings

Een derde van de respondenten uit case A beschikt ten hoogste over een diploma lager secundair. 43% heeft ten hoogste het secundair onderwijs afgerond, en bijna een kwart heeft hoger onderwijs gevolgd. Ook voor case B stellen we vast dat een derde van de respondenten over ten hoogste een diploma lager secundair beschikt. Iets meer dan de helft heeft het secundair onderwijs afgerond, en 13% heeft hoger onderwijs gevolgd.

Tabel 17: Heeft u financieel afhankelijke kinderen?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Nee	174	71,9	243	84,1	417	78,5
Ja	68	28,1	46	15,9	114	21,5
<i>Totaal</i>	<i>242*</i>	<i>100</i>	<i>289°</i>	<i>100</i>	<i>531²</i>	<i>100</i>

* 23 missings ° 39 missings ² 62 missings

De bruggepensioneerden uit case A hebben in grotere mate nog financieel afhankelijke kinderen (28% van de respondenten uit case A tegenover 16% van deze uit case B). Een verklaring ligt wellicht in het feit dat de respondenten uit case A gemiddeld genomen jonger zijn.

3.2.4 Gezondheid voor en na de pensionering

Tabel 18: Gezondheid gedurende laatste jaren dat u werkte bij de onderneming

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Zeer goed	137	51,9	87	26,6	224	37,9
Goed	93	35,2	157	48,0	250	42,3
Gaat wel	23	8,7	65	19,9	88	14,9
Slecht	9	3,4	17	5,2	26	4,4
Zeer slecht	2	0,8	1	0,3	3	0,5
<i>Totaal</i>	<i>264*</i>	<i>100</i>	<i>327°</i>	<i>100</i>	<i>591²</i>	<i>100</i>

* 1 missing ° 1 missing ² 2 missings

Tabel 19: Huidige gezondheidstoestand

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Zeer goed	90	34,5	96	29,8	186	31,9
Goed	118	45,2	170	52,8	288	49,4
Gaat wel	51	19,5	54	16,8	105	18
Slecht	1	0,4	2	0,6	3	0,5
Zeer slecht	1	0,4	-	-	1	0,2
<i>Totaal</i>	<i>261*</i>	<i>100</i>	<i>322°</i>	<i>100</i>	<i>583²</i>	<i>100</i>

* 4 missings ° 6 missings ² 10 missings

De laatste jaren dat men werkte bij case A, had slechts 4% een slechte gezondheid. Iets meer dan de helft had een zeer goede gezondheid. Als we polsen naar de huidige

gezondheid, dan geeft nog maar 35% aan dat deze uitstekend is. De meerderheid heeft een goede (45%) of een 'het-gaat-wel' (20%) gezondheid. Slechts twee personen geven aan een slechte gezondheid te hebben.

Van de werknemers die bij case B werkten, bleek 5% tijdens de laatste arbeidsjaren een slechte gezondheid te hebben. Een kwart had een uitstekende gezondheid. Als we polsen naar de huidige gezondheid, dan geeft 30% aan dat deze uitstekend is. De meerderheid heeft een goede (53%) of een 'het-gaat-wel' (17%) gezondheid. Slechts twee personen hebben een slechte gezondheid.

We stellen vast dat er zich, zowel voor de respondenten van case A als voor deze van case B, geen enorme verschuivingen hebben voorgedaan inzake de gezondheidstoestand voor en na de pensionering. Het aantal personen dat aangeeft een (erg) slechte gezondheid te hebben neemt af na de pensionering (van 29 respondenten naar 4 respondenten). In case B nemen de categorieën 'zeer goede gezondheid na de pensionering' en 'goede gezondheid na de pensionering' toe in aandeel in vergelijking met de gezondheidstoestand van toen men nog werkte. Voor case A zien we een daling in het aandeel respondenten dat zijn gezondheid als zeer goed ervaart, en een toename van diegenen die na de pensionering hun gezondheid als 'goed' of 'gaat wel' bestempelen.

3.2.5 Gezinsgebonden factoren

Tabel 20: Woont u samen met een partner?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	228	87,4	291	90,1	519	88,9
Nee	33	12,6	32	9,9	65	11,1
<i>Totaal</i>	<i>261*</i>	<i>100</i>	<i>323°</i>	<i>100</i>	<i>584²</i>	<i>100</i>

* 4 missings ° 5 missings ² 9 missings

Tabel 21: Werkt uw partner?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	84	37,8	66	23,2	150	29,6
Nee	138	62,2	219	76,8	357	70,4
<i>Totaal</i>	<i>222*</i>	<i>100</i>	<i>285°</i>	<i>100</i>	<i>507²</i>	<i>100</i>

* 43 missings ° 43 missings ² 86 missings

Tabel 22: Hoe stond uw partner tegenover uw pensioenering?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Positief	101	48,6	215	72,6	316	62,7
Noch positief noch negatief	74	35,6	64	21,6	138	27,4
Negatief	33	15,9	17	5,7	50	9,9
<i>Totaal</i>	<i>208*</i>	<i>100</i>	<i>296°</i>	<i>100</i>	<i>504²</i>	<i>100</i>

* 57 missings ° 32 missings ² 89 missings

87% van de respondenten uit case A woont samen met een partner, voor case B gaat het om 90% van de respondenten. Voor case A stellen we vast dat 37.8% van de respondenten met een partner, een werkende partner heeft. Dit aandeel ligt lager bij case B (23%).

Wat de houding van de partner tegenover de pensioenering betreft, zien we dat voor case A bijna de helft van de partners positief stond tegenover de pensioenering, voor case B gaat het om bijna driekwart. Opvallend is dat meer dan éénderde van de partners van de respondenten uit case A onverschillig staat tegenover de pensioenering, 16% is negatief. Bij case B staat slechts 6% van de partners negatief tegenover de pensioenering van de respondent.

Samenvattend kunnen we stellen dat de respondenten van case A iets vaker nog een werkende partner hebben, en dat deze partners vaker negatief stonden tegenover de pensioenering van de respondent.

Tabel 23: Heeft u kinderen?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Nee	35	13,6	42	13,4	77	13,5
Ja	223	86,4	271	86,6	494	86,5
<i>Totaal</i>	<i>258*</i>	<i>100</i>	<i>313°</i>	<i>100</i>	<i>571²</i>	<i>100</i>

* 7 missings ° 15 missings ² 22 missings

Tabel 24: heeft u kleinkinderen?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Nee	146	55,9	151	47,8	297	51,5
Ja	115	44,1	165	52,2	280	48,5
<i>Totaal</i>	<i>261*</i>	<i>100</i>	<i>316°</i>	<i>100</i>	<i>577²</i>	<i>100</i>

* 4 missings ° 12 missings ² 16 missings

86% van de respondenten heeft kinderen. Dit geldt zowel voor case A als voor case B. 44% van de respondenten uit case A heeft bovendien reeds kleinkinderen, in case B gaat het om 52%.

3.2.6 Etnische origine

Tabel 25: Geboorteland

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
België	245	93,9	306	95,6	551	94,8
Buurland	9	3,4	12	4,1	22	3,8
Zuid-Europa	5	1,9	-	-	5	0,9
Oost-Europa	2	0,8	1	0,3	3	0,5
<i>Totaal</i>	<i>261*</i>	<i>100</i>	<i>320°</i>	<i>100</i>	<i>581²</i>	<i>100</i>

* 4 missings ° 8 missings ² 12 missings

Tabel 26: Geboorteland van je moeder

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
België	234	90,3	296	91,9	530	91,2
Buurland	12	4,5	22	6,8	34	5,9
Zuid-Europa	6	2,3	1	0,3	7	1,2
Oost-Europa	7	2,7	3	0,9	10	1,7
<i>Totaal</i>	<i>259*</i>	<i>100</i>	<i>322°</i>	<i>100</i>	<i>581²</i>	<i>100</i>

* 6 missings ° 6 missings ² 12 missings

Tabel 27: Geboorteland van je vader

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
België	231	89,2	296	92,8	527	91,2
Buurland	15	5,8	20	6,3	35	6,1
Zuid-Europa	7	2,7	-	-	7	1,2
Oost-Europa	6	2,3	3	0,9	9	1,6
<i>Totaal</i>	<i>259</i>	<i>100</i>	<i>319</i>	<i>100</i>	<i>578²</i>	<i>100</i>

* 6 missings ° 9 missings ² 15 missings

94% van de respondenten uit case A werd geboren in België, 90% heeft (één of twee) ouders die geboren zijn België. Voor case B zien we gelijkaardige verhoudingen: 96% van de respondenten werd geboren in België, ruim 90% heeft (één of twee) ouders die geboren zijn België.

3.2.7 Samenvatting

We stellen een aantal verschillen vast tussen de bruggepensioneerde werknemers uit case A en deze uit case B.

Naar leeftijd toe zien we dat zo'n 35,5% van de respondenten in case A nog zeer jong is (50-54 jaar). Dit aandeel bedraagt 'slechts' 17,5% in case B. Van de respondenten uit case B is 26% ouder dan 60 jaar, voor case A gaat het slechts om 9,3%. De respondenten van case A zijn gemiddeld genomen jonger dan deze van case B.

Op het gebied van inkomen zegt maar liefst 43% van de werknemers van case A (zeer) moeilijk rond te komen met het gezinsinkomen. Bij case B gaat het om 14% van de werknemers. Respondenten in case A blijken bovendien ook eerder nog financieel afhankelijke kinderen te hebben (28% van de respondenten uit case A tegenover 16% van de respondenten uit case B), wat het moeilijkere rondkomen (voor een deel) zou kunnen verklaren. Vanuit zowel deze inkomensoptiek als vanuit de leeftijdsoptiek (de werknemers van case A zijn gemiddeld genomen jonger) hoeft het ons dan ook niet te verbazen dat zo'n 17% van de werknemers uit case A een nieuwe job zocht, (bij case B gaat het slechts om 2%) en dat 37,8% een werkende partner heeft (tegenover 23,2% van de respondenten uit case B).

Wat betreft de gezondheidstoestand van de respondenten na de pensionering kunnen we geen grote verschillen tussen de beide cases rapporteren. De gezondheidstoestand van de bruggepensioneerden is algemeen bekeken zeer goed, goed, of het gaat wel. Slechts twee respondenten geven in elke case aan een slechte gezondheid te hebben. We stellen wel vast dat een deel van de bruggepensioneerden uit case A die zijn of haar gezondheid gedurende de laatste jaren van de arbeidsloopbaan als 'zeer goed' bestempelde, dit na de pensionering niet meer doet.

Tenslotte merken we op dat terwijl bijna driekwart van de partners van de respondenten uit case B positief reageerde op de brugpensionering van de respondent, dit slechts het geval was voor een kleine helft van de partners van de respondenten van case A.

3.3. Voorbereiding

We peilden door middel van verschillende vragen naar de mate van voorbereiding van de pensioenfase.

3.3.1 Regelmatig nadenken over de pensionering

Tabel 28: De laatste jaren dat ik werkte bij de onderneming, dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	48	19,3	87	27,2	135	23,7
Eerder eens	54	21,7	101	31,6	155	27,2
Eerder oneens	66	26,5	61	19,1	127	22,3
Volledig oneens	81	32,5	71	22,2	152	26,7
<i>Totaal</i>	<i>249*</i>	<i>100,0</i>	<i>320°</i>	<i>100,0</i>	<i>569²</i>	<i>100,0</i>

* 7 missings ° 8 missings ² 15 missings

De respondenten van case A dachten in de laatste jaren dat zij werkten bij de onderneming in veel mindere mate na over hun pensionering dan de respondenten van case B. Terwijl 59% van case A niet nadacht over de pensioentiming, was slechts 41,3% van case B hier niet me bezig.

Deze 'min of meer aan elkaar tegengestelde' verdelingen van case A en case B maken dat de totale steekproef redelijk gelijk verdeeld is over de verschillende antwoordcategorieën (ongeveer een kwart per antwoordcategorie).

3.3.2 Plannen maken voor tijdens het pensioen

Tabel 29: Ik maakte plannen voor tijdens mijn pensioen.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	23	9,3	58	18,2	81	14,3
Eerder eens	33	13,3	53	16,6	86	15,2
Eerder oneens	57	23,0	89	27,9	146	25,7
Volledig oneens	135	54,4	119	37,3	254	44,8
<i>Totaal</i>	<i>248*</i>	<i>100,0</i>	<i>319°</i>	<i>100,0</i>	<i>567²</i>	<i>100,0</i>

* 8 missings ° 9 missings ² 17 missings

De respondenten van case A waren in mindere mate bezig met het plannen maken voor tijdens het pensioen dan de respondenten van case B (21,6% tegenover 34,8%). Meer dan driekwart van de respondenten van case A maakte geen plannen, 65,2% van case B maakte geen plannen. In de totale steekproef zien we dat 70,5% van de respondenten niet bezig was met het plannen van het pensioen.

3.3.3 Maken en uitvoeren van concrete plannen

Tabel 30: Had u concrete plannen gemaakt voor tijdens uw pensioen en hebt u deze uitgevoerd?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Nee	154	62,6	164	51,1	318	56,1
Ja, niet gerealiseerd	21	8,5	14	4,4	35	6,2
Ja, ten dele gerealiseerd	33	13,4	75	23,4	108	19
Ja, gerealiseerd	38	15,4	68	21,2	106	18,7
<i>Totaal</i>	<i>246*</i>	<i>100</i>	<i>321°</i>	<i>100</i>	<i>567²</i>	<i>100</i>

* 19 missings ° 7 missings ² 26 missings

Bijna 63% van de bruggepensioneerden uit case A had voorafgaand aan de pensionering geen concrete plannen gemaakt, voor case B gaat het om iets meer dan de helft. Meer dan éénvijfde van de respondenten uit case B had plannen gemaakt en heeft die volledig kunnen uitvoeren, bijna een kwart kon zijn gemaakte plannen ten dele realiseren. Dit geldt slechts voor 15% (geheel realiseren van de plannen) en 13% (ten dele realiseren van de plannen) van de respondenten uit case A.

3.3.4 Het onverwachte karakter van de pensionering

Tabel 31: Mijn pensionering kwam erg onverwacht.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	95	38,6	101	32,8	196	35,4
Eerder eens	57	23,2	83	26,9	140	25,3
Eerder oneens	61	24,8	54	17,5	115	20,8
Volledig oneens	33	13,4	70	22,7	103	18,6
<i>Totaal</i>	<i>246*</i>	<i>100,0</i>	<i>308°</i>	<i>100,0</i>	<i>554²</i>	<i>100,0</i>

* 10 missings ° 20 missings ² 30 missings

Zowel in case A als in case B geeft ongeveer 60% van de respondenten aan dat de pensionering erg onverwacht was (categorieën 'eens' en 'eerder eens').

3.3.5 Conclusie met betrekking tot voorbereiding

De pensionering kwam voor de meeste respondenten (60%) erg onverwacht, zowel in case A als in case B. Aangezien de pensioneringen plaatsvonden in een situatie van herstructurering is dit niet onlogisch.

In case B waren de werknemers al in grotere mate bezig met de voorbereiding van het pensioen: zij dachten al meer na over hun pensioentiming en maakten in meerdere mate dan de werknemers van case A reeds plannen voor tijdens hun pensioen.

3.4. Vrijwilligheid

In dit deel geven we verschillende indicaties van de mate van vrijwilligheid van de pensionering weer.

3.4.1 Het bedrijf moeten verlaten

Tabel 32: Ik moest het bedrijf verlaten.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	199	80,6	34	10,5	233	40,8
Nee	48	19,4	290	89,5	338	59,2
<i>Totaal</i>	<i>247*</i>	<i>100</i>	<i>324°</i>	<i>100</i>	<i>571²</i>	<i>100</i>

* 9 missings ° 4 missings ² 13 missings

Terwijl in case A 80% van de respondenten aangaf dat zij het bedrijf *moësten* verlaten, stelde slechts 10% van de respondenten van case B dat dit het geval was.

In de gehele steekproef ligt de verhouding op 40 (ja) / 60 (nee).

3.4.2 Eigen keuze van de pensionering

Tabel 33: Ik heb de onderneming verlaten, en dat was mijn eigen keuze.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	37	15,1	221	67,8	258	45,2
Eerder eens	22	9,0	72	22,1	94	16,5
Eerder oneens	55	22,4	28	8,6	83	14,5
Volledig oneens	131	53,5	5	1,5	136	23,8
<i>Totaal</i>	<i>245*</i>	<i>100,0</i>	<i>326°</i>	<i>100,0</i>	<i>571²</i>	<i>100,0</i>

* 11 missings ° 2 missings ² 13 missings

75,9% van de respondenten van case A geeft aan dat niet de eigen keuze was om de onderneming te verlaten, bij case B gaat het slechts om 10%. Voor de gehele steekproef gaat het om een verhouding van 40 (geen eigen keuze) / 60 (eigen keuze).

Deze verdelingen zijn consistent met de vorige vraag.

3.4.3 Vrijwillig gepensioneerd of niet

Tabel 34: Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u de onderneming vrijwillig heeft verlaten of niet?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig vrijwillig	28	11,9	198	61,3	226	40,1
Eerder vrijwillig	31	12,9	94	29,1	125	22,2
Eerder onvrijwillig	73	30,3	27	8,4	100	17,1
Volledig onvrijwillig	109	45,2	4	1,2	113	20,0
<i>Totaal</i>	<i>241*</i>	<i>100,0</i>	<i>323°</i>	<i>100,0</i>	<i>564²</i>	<i>100,0</i>

* 15 missings ° 5 missings ² 20 missings

Een goeie 75% van de respondenten van case A geeft aan dat ze de onderneming onvrijwillig hebben verlaten, bij case B gaat het om een kleine 10%. In het totaal is een goeie 60% vrijwillig gegaan, een kleine 40% onvrijwillig.

Ook deze verdelingen zijn consistent met de twee voorgaande vragen.

3.4.4 Druk van werkgever

Tabel 35: Hebt u druk van de werkgever ervaren?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	155	64,0	73	22,5	228	40,2
Nee	87	36,0	252	77,5	339	59,8
<i>Totaal</i>	<i>242*</i>	<i>100,0</i>	<i>325°</i>	<i>100,0</i>	<i>567²</i>	<i>100,0</i>

* 14 missings ° 3 missings ² 17 missings

Op de vraag 'heeft u in uw pensioenbeslissing druk ervaren van uw werkgever', antwoordt 64% van de respondenten van case A bevestigend. Hoewel 80% van deze werknemers aangeeft onvrijwillig te zijn gepensioneerd, geeft 'slechts' 64% aan druk van de werkgever te hebben ervaren. Een ander beeld voor case B: hoewel slechts 10% van de respondenten uit deze case aangaf te 'moeten' pensioneren, stelt wel 22,5% dat zij druk hebben ervaren van de werkgever.

3.4.5 Druk van jongere collega's

Tabel 36: Hebt u druk van jongere collega's ervaren?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	27	11,1	30	9,2	57	10
Nee	217	88,9	295	90,8	512	90
<i>Totaal</i>	<i>244*</i>	<i>100,0</i>	<i>325°</i>	<i>100,0</i>	<i>569²</i>	<i>100,0</i>

* 12 missings ° 3 missings ² 15 missings

Zo'n 10% van de bruggepensioneerden uit case A en uit case B geven aan dat zij in hun pensioenbeslissing druk hebben ervaren van jongere collega's.

3.4.6 Meer kansen voor jongere collega's

Tabel 37: Ik had een aanvoelen dat jongere collega's door mijn pensionering meer kansen zouden krijgen.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	16	6,6	117	36	159	28
Nee	227	93,4	208	64	409	72
<i>Totaal</i>	<i>243*</i>	<i>100,0</i>	<i>325°</i>	<i>100,0</i>	<i>568²</i>	<i>100,0</i>

* 13 missings ° 3 missings ² 16 missings

In case A gaf 6,6% van de bruggepensioneerden aan dat zij een aanvoelen hadden dat jongere collega's meer kansen zouden krijgen indien zij zouden pensioneren. Dit lage aandeel is logisch, gezien er een sluiting van de onderneming plaatsvond, en er dus geen nieuwe kansen voor jongeren werden gecreëerd. Bij case B gaf 36% van de bruggepensioneerden aan dat zij het aanvoelen hadden dat de jongere collega's meer kansen zouden kunnen krijgen indien zij zelf opstapten.

3.4.7 Aansporing door partner en / of kinderen

Tabel 38: Mijn partner en mijn kinderen spoorden me aan.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	16	6,6	81	24,9	97	17,1
Nee	227	93,4	244	75,1	471	82,9
<i>Totaal</i>	<i>243*</i>	<i>100,0</i>	<i>325°</i>	<i>100,0</i>	<i>568²</i>	<i>100,0</i>

* 13 missings ° 3 missings ² 16 missings

De werknemers van case A werden in veel mindere mate door hun partner en / of kinderen aangespoord om te pensioneren. Ook dit kunnen we vanuit de context verklaren: de werknemers van case A hadden in grote mate zelf geen controle over de pensioenbeslissing. De werknemers van case B hadden daarentegen zelf de mogelijkheid om te beslissen over hun pensionering, en een kwart hiervan werd hierbij aangespoord door de partner en / of de kinderen.

3.4.8 Conclusie met betrekking tot vrijwilligheid

Maar liefst 80% van de bruggepensioneerden uit case A gaf aan dat zij de onderneming moèsten verlaten. Deze cijfers liggen, gezien de omstandigheden (een sluiting van de onderneming), in de lijn van onze verwachting. In case B stelde 10% van de bruggepensioneerden dat zij het bedrijf moèsten verlaten, dit terwijl men in deze onderneming een formele vrije keuze had met betrekking tot de pensioenbeslissing. We vinden een gelijkaardige verdeling in de vragen naar de eigen keuze van de pensionering: 75% van de bruggepensioneerden uit case A en 10% van de bruggepensioneerden uit case

B stelden dat de brugpensioenering niet hun eigen keuze was. Ook in de vraag naar de mate van vrijwilligheid van de pensioenering kwam een gelijkaardige verdeling aan bod.

Naast deze drie vragen die peilen naar de mate van vrijwilligheid van de pensioenering, stelden we ook enkele vragen naar de impact van de werkgever, partner, en jongere collega's.

In case A gaf 'slechts' 64% aan druk te hebben ervaren van de werkgever. Blijkbaar ziet een aanzienlijk deel van de bruggepensioneerden van case A de sluiting van de onderneming los van de werkgever. In case B gaf toch bijna een kwart (22%) aan druk te hebben ervaren, hoewel men hier, zoals hierboven ook reeds vermeld, toch een formele vrije keuze had. Er werd relatief weinig druk van jongere collega's ervaren (ongeveer 10% in beide cases). Meer dan éénderde van de bruggepensioneerden van case B gaven aan dat deze jongere collega's meer kansen kunnen krijgen indien zij zelf opstappen. Tenslotte ervoer een kwart van de respondenten uit case B ook aansporingen van partner en/of kinderen om te pensioneren, bij de respondenten uit case A ging het slechts om een kleine 7%.

Samenvattend kunnen we stellen dat de verschillen tussen beide cases op het gebied van de gepercipieerde vrijwilligheid van de uittrede erg groot zijn. Terwijl zo'n acht op tien respondenten van case A aangaven dat hun pensioenering *onvrijwillig* was, gaven zo'n negen op tien respondenten uit case B aan dat hun pensioenering vrijwillig was.

3.5. Houding tegenover de pensioenering

Volgende twee vragen leveren informatie over in hoeverre het pensioen een gewenste levensfase was.

3.5.1 Uitkijken naar de pensionering

Tabel 39: Ik keek echt uit naar mijn pensionering.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	33	12,9	72	22,6	105	18,6
Eerder eens	38	14,8	91	28,5	129	22,8
Eerder oneens	76	29,7	81	25,4	157	27,7
Volledig oneens	100	39,1	75	23,5	175	30,9
<i>Totaal</i>	<i>256*</i>	<i>100,0</i>	<i>319°</i>	<i>100,0</i>	<i>566²</i>	<i>100,0</i>

* 9 missings ° 9 missings ² 18 missings

Terwijl in case A slechts een kwart (28,1%) van de respondenten uitkeek naar de pensionering, gaat het in case B om de helft (51,2%).

3.5.2 Zin hebben om te pensioneren

Tabel 40: Ik had helemaal geen zin om te pensioneren.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	83	33,9	19	6,0	102	18,1
Eerder eens	51	20,8	53	16,7	104	18,5
Eerder oneens	67	27,3	107	33,8	174	31,0
Volledig oneens	44	18,0	138	43,5	182	32,4
<i>Totaal</i>	<i>254*</i>	<i>100,0</i>	<i>317°</i>	<i>100,0</i>	<i>562²</i>	<i>100,0</i>

* 11 missings ° 11 missings ² 22 missings

Terwijl in case A nog niet de helft van de respondenten zin had om te pensioneren, gaat het in case B om een driekwart van de respondenten.

3.5.3 Conclusie met betrekking tot de houding tegenover de pensionering

Voor de respondenten van case B was het pensioen veel meer gewenst dan voor de respondenten van case A. In de totale steekproef gaf zo'n 60% aan dat het pensioen niet gewenst is.

3.6. Verloop van het aanpassingsproces

We stelden drie vragen naar het verloop van het aanpassingsproces na de pensionering.

3.6.1 Duur van het aanpassingsproces

Tabel 41: Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Minder dan een maand	53	21,5	174	53,0	227	40,1
Tussen een maand en een half jaar	59	24,0	82	25,6	141	24,9
Tussen een half jaar en een jaar	57	23,2	26	8,1	83	14,7
Langer dan een jaar / nog steeds niet gewoon	77	31,3	38	11,9	115	20,3
<i>Totaal</i>	<i>246*</i>	<i>100,0</i>	<i>320°</i>	<i>100,0</i>	<i>567²</i>	<i>100,0</i>

*10 missings ° 8 missings ² 18 missings

Meer dan de helft van de respondenten uit case B (53%) kende een erg vlotte aanpassing, die minder dan een maand in beslag nam. Bij case A gaat het om éénvijfde (21,5%). Bij éénvijfde (20%) van de respondenten uit case B verliep het aanpassingsproces moeizaam, dit wil zeggen, het duurde langer dan een half jaar. Meer dan de helft van de respondenten uit case A (54,5%) kende een moeizaam aanpassingsproces.

In de totale steekproef kent 40% een erg vlotte aanpassing, 35% een moeizame (re).

3.6.2 Moeilijkheid van het aanpassingsproces

Tabel 42: Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Heel moeilijk	45	18,3	6	1,8	51	8,7
Best wel moeilijk	74	30,1	63	19,3	137	24,0
Best wel gemakkelijk	90	36,6	135	41,4	225	39,3
Heel gemakkelijk	37	15,0	122	37,4	159	27,8
<i>Totaal</i>	<i>246*</i>	<i>100</i>	<i>326°</i>	<i>100</i>	<i>572²</i>	<i>100</i>

* 10 missings ° 2 missings ² 12 missings

De helft van de respondenten uit case A kende een moeilijke aanpassing, de helft een gemakkelijke. Bij case B ging het om een verdeling éénvijfde (moeilijk) – viervijfde (gemakkelijk). In de totale steekproef stelde één derde dat de aanpassing moeilijk was, voor de anderen (67%) was de aanpassing gemakkelijk.

3.6.3 Subjectieve beleving van de duur van het aanpassingsproces

Tabel 43: Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan deze nieuwe levensfase.

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Volledig eens	88	36,1	35	10,8	123	21,6
Eens	60	25,0	67	20,6	127	22,4
Noch eens, noch oneens	25	10,2	34	10,5	59	10,4
Oneens	50	20,5	101	31,1	151	26,6
Volledig oneens	20	8,2	88	27,1	108	19,0
<i>Totaal</i>	<i>243*</i>	<i>100</i>	<i>325°</i>	<i>100</i>	<i>568²</i>	<i>100</i>

* 13 missings ° 3 missings ² 16 missings

Een goeie 60% van de respondenten uit case A was het eens met deze stelling, 31,4% van de respondenten uit case B ging hiermee akkoord. 10% van de respondenten gaf aan neutraal te staan tegenover deze stelling. De respondenten van case A kenden een langer een langer aanpassingsproces dan deze van case B.

3.6.4 Conclusie met betrekking tot het verloop van het aanpassingsproces

We stellen vast dat meer dan de helft van de bruggepensioneerden uit case B binnen de maand aangepast was aan de nieuwe levensfase. Zo'n 80% van deze respondenten gaf bovendien aan dat de aanpassing gemakkelijk was.

Voor de bruggepensioneerden uit case A verliep het aanpassingsproces moeilijker. Bijna de helft gaf aan dat het voor hen moeilijk was om zich aan te passen aan de pensionering. Het aanpassingsproces duurde dan ook aanzienlijk langer bij de respondenten uit case A: een kwart deed er meer dan een half jaar over, één derde zelfs meer dan een jaar -of is het nog steeds niet gewoon.

3.7. Welbevinden

Tabel 44: Hoe voelt u zich in het algemeen?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Beter dan toen ik nog werkte	76	31,3	167	51,1	243	42,6
Slechter dan toen ik nog werkte	66	27,2	19	5,8	85	14,9
Net hetzelfde als toen ik nog werkte	101	41,6	141	43,1	242	42,5
<i>Totaal</i>	<i>243*</i>	<i>100</i>	<i>327°</i>	<i>100</i>	<i>570²</i>	<i>100</i>

* 13 missings ° 1 missing ² 14 missings

Een goeie 40% van de respondenten van zowel case A als case B stelde zich net hetzelfde te voelen als toen hij/zij nog werkte. Terwijl de helft van de respondenten van case B zich nu beter voelt, is dit slechts voor 31% van de respondenten van case A het geval. Meer dan een kwart van de respondenten van case A voelde zich slechter; voor case B bedroeg dit maar 6%.

3.8. Vormgeving en tijdsbesteding

Tabel 45: Welke activiteiten doet u, nu u gepensioneerd bent?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Zorgtaken	91	37	91	28	182	31,8
Hobby's	34	13,8	82	25,2	116	20,3
Verenigingsleven/vrijwilligerswerk	22	8,9	18	5,5	40	7
Reizen, uitstapjes	11	4,5	36	11,1	47	8,2
Rustig leven	48	19,4	67	20,6	115	20,1
Verveling	13	5,3	9	2,8	22	3,9
Andere	11	4,5	6	1,8	17	3
Combinatie	16	6,5	16	4,9	32	5,6
Totaal	246*	100	325°	100	571²	100

* 10 missings ° 3 missing ² 13 missings

Voor beide cases geldt dat de hoogste percentages worden teruggevonden bij het uitvoeren van zorgtaken (37% en 28%, resp. case A en case B). Daarna volgt voor case B het uitoefenen van hobby's: een kwart gaf dit op als voornaamste activiteit. 'Een rustig leven leiden' werd in beide cases door éénvijfde van de respondenten aangekruist.

In de vergelijking tussen de cases is het interessant om op te merken dat 5,3% van de respondenten van case A stelde zich te vervelen, terwijl dit slechts voor 2,8% van de respondenten van case B opgaat. Het maken van reizen en uitstapjes ligt dan weer dubbel zo hoog bij de respondenten van case B (11,1% tegenover 4,5% bij case A).

Als we de activiteiten groeperen in vier categorieën, dan bekomen we de volgende verdeling.

Tabel 46: Wat is uw belangrijkste activiteit nu u gepensioneerd bent?

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Activiteiten die een zeker engagement vragen (1)	113	51,6	109	36,0	222	42,5
Activiteiten gericht op plezier en ontspanning (2)	45	20,5	118	38,9	163	31,2
Rustig leven	48	21,9	67	22,1	115	22,0
Verveling	13	5,9	9	3,0	22	4,2
<i>Totaal</i>	<i>219*</i>	<i>100,0</i>	<i>303°</i>	<i>100,0</i>	<i>522²</i>	<i>100,0</i>

* 37 missings ° 25 missing ² 62 missings

(1) Onder 'activiteiten die een zeker engagement vragen', verstaan we het opnemen van zorgtaken, of actief zijn binnen het verenigingsleven of vrijwilligerswerk.

(2) Onder 'activiteiten gericht op plezier en ontspanning', verstaan we het uitoefenen van hobby's en het ondernemen van reizen en uitstapjes.

Meer dan de helft van de respondenten (51,6%) van case A nemen voornamelijk activiteiten op die een zeker engagement vragen, bij case B gaat het om 36%. Een iets groter aandeel (38,9%) van de respondenten uit case B gaat activiteiten uitvoeren die voornamelijk gericht zijn op plezier en ontspanning. In beide cases omschreef éénviufde van de respondenten zijn of haar tijdsbesteding als 'ik leid een rustig leven'. Een eerder klein aandeel (6% in case A, 3% in case B) gaf als belangrijkste activiteit 'verveling' aan.

Tabel 47: Welke omschrijving past het best bij uw situatie?

	Case A		Case B	
	N	%	N	%
Ik doe minder activiteiten.	31	12,7	16	5
Ik doe dezelfde activiteiten, aan een rustiger tempo.	70	28,7	108	33,9
Ik doe dezelfde activiteiten, maar ben er intensiever mee bezig.	81	33,2	123	38,6
Ik doe nieuwe activiteiten.	62	25,4	72	22,6
<i>Totaal</i>	<i>244</i>	<i>100</i>	<i>319</i>	<i>100</i>

Een kwart van de respondenten uit case A (25,4%), en bijna een kwart van de respondenten uit case B (22,6), geven aan nieuwe activiteiten te hebben aangevat bij de pensionering. De meerderheid doet echter dezelfde activiteiten, zij het aan een rustiger tempo (28,7% van case A, 33,9% van case B) of op een intensievere wijze (33,2% van case A, 38,6% van case B). Tenslotte geeft 12,7% van de bruggepensioneerden uit case A aan minder activiteiten te doen nu men gepensioneerd is, voor case B gaat dit slechts op voor 5% van de respondenten.

3.9. Samenvatting en reflectie

De bruggepensioneerden uit beide cases reageerden massaal op onze enquête: de respons bedroeg voor case A 64,3%, en voor case B 71,1%. Voor het opzet van deze studie bekwamen we aldus een mooi databestand.

Toch ook enkele opmerkingen. We bevroegen in deze studie de bruggepensioneerden uit twee afdelingen van multinationals. De resultaten kunnen we dan ook niet veralgemenen naar alle Vlaamse gepensioneerden. Ten eerste hebben wij enkel *bruggepensioneerden* in onze steekproef (dus geen oudere werklozen, oudere invaliden of arbeidsongeschikten, vervroegd gepensioneerden, of 'gewoon' gepensioneerden). Ten tweede gaat het specifiek om een situatie van brugpensionering binnen een afdeling van een *multinational*. Ook deze situatie kunnen we niet zonder meer doortrekken naar de (brug-)gepensioneerden uit bijvoorbeeld KMO's of uit overheidsinstellingen.

Het algemene beeld dat via de beschrijvende tabellen in dit hoofdstuk te voorschijn komt, is deels verschillend voor de bruggepensioneerden uit case A in vergelijking met deze uit case B. Dit geldt voor zowel de achtergrond- als voor de sleutelvariabelen.

De twee grootste verschillen tussen de bruggepensioneerden uit beide cases vinden we, voor wat de achtergrondkenmerken betreft, terug op het domein van leeftijd en van inkomen.

Wat leeftijd betreft: de bruggepensioneerden uit case A zijn in het algemeen nog erg jong: éénderde is tussen 50 en 54 jaar oud, nog éénderde is tussen 55 en 57 jaar oud. Slechts een kleine 10% is ouder dan 60 jaar. Hier staat tegenover dat maar liefst een kwart van de bruggepensioneerden uit case B ouder is dan 60 jaar.

Daarnaast stellen we ook opmerkelijke verschillen vast op het vlak van het gezinsinkomen. De bruggepensioneerden van case A komen bijvoorbeeld in grote mate (zeer) moeilijk rond met het gezinsinkomen (43%). Daarbij geeft nog eens 38% aan eerder moeilijk rond te komen. Het inkomensplaatje is minder negatief voor de bruggepensioneerden uit case B: hier geeft 45% aan (eerder) gemakkelijk rond te komen, 'slechts' 14% komt (zeer) moeilijk rond met het gezinsinkomen.

In de verdelingen van de sleutelvariabelen komen eveneens opmerkelijke verschillen tussen beide cases aan het licht.

Terwijl maar liefst zes op tien oudere werknemers uit case B regelmatig nadacht over wanneer te pensioneren, stonden slechts vier op tien oudere werknemers uit case A hierbij stil. De oudere werknemers uit case B hadden tevens in grotere mate vooraf plannen gemaakt voor tijdens de pensioenfase, en lijken dus beter voorbereid te zijn op een pensionering.

De pensionering kwam voor de oudere werknemers uit beide cases zeer onverwacht: maar liefst zes op tien respondenten uit case A en uit case B gaven aan dat hun pensionering onverwacht was.

Niettegenstaande de pensionering erg onverwacht kwam voor een meerderheid van de respondenten uit beide cases, stellen we inzake de graad van vrijwilligheid zeer grote verschillen vast tussen de cases. Niet minder dan 80% van de oudere werknemers uit case A gaf aan dat ze het bedrijf moesten verlaten, tegenover slechts 10% van de oudere werknemers uit case B. De vragen over de mate van eigen keuze en over de mate van vrijwilligheid van de pensionering leverden gelijkaardige resultaten op.

De oudere werknemers uit case B keken positiever aan tegenover een pensionering dan deze uit case A. Dit bleek uit meerdere vragen met betrekking tot de houding tegenover de pensionering.

Tenslotte bevroegen we het verloop van het aanpassingsproces. Ook hier doken weer grote verschillen op tussen beide cases. Terwijl meer dan de helft van de werknemers uit case B op minder dan een maand tijd was aangepast aan de nieuwe levensfase, bleek meer dan de helft van de werknemers uit case A er langer dan een half jaar (23%) of een

jaar (31%) over te doen. De respondenten uit case B gaven dan ook in grotere mate aan dat het aanpassingsproces voor hen (erg) gemakkelijk was verlopen (79% tegenover 51% bij case A). Een goeie 60% van de respondenten uit case A gaf aan het aanpassingsproces na de pensionering best wel even duurde, dit tegenover 31% bij de respondenten uit case B.

Ook op welbevinden scoorden de bruggepensioneerden van case B aanzienlijk hoger dan deze uit case A.

4. SCHAALCONSTRUCTIE

Dit hoofdstuk bevat zowel de eerder technische informatie over de constructie en samenstelling van de schalen van de sleutelvariabelen, als de interpretatie ervan.

In onze vragenlijst namen we items op over drie 'kenmerken' van het pensioneringsproces. Er werden vragen gesteld naar de voorbereiding van de pensionering, naar de gewenstheid van de pensionering, en naar de mate van vrijwilligheid van de pensionering. De beschrijvende statistieken van al deze items vindt u terug in het voorgaande deel van dit rapport (deel drie).

Door middel van een principale componentenanalyse bekeken we welke van de in deel drie beschreven items bij elkaar horen. Het resultaat wordt in dit hoofdstuk beschreven.

4.1. Principale componentenanalyse

Ten eerste voerden we een principale componentenanalyse uit. We gingen via deze methode op zoek naar 'gemeenschappelijkheden' in de items die we in het bovenstaande hoofdstuk beschreven. Hierbij verwachtten we dat de items die inhoudelijk met elkaar te maken hebben, op éénzelfde factor zouden laden. Concreet betekent dit dat we, door middel van verkennende analyse, vier dimensies zouden moeten kunnen onderscheiden: voorbereiding, gewenstheid, vrijwilligheid, en aanpassing.

Tabel 48: Rotated Component Matrix

	Component		
	1	2	3
Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase? (minder dan een maand - ... - langer dan een jaar)	.885		
Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan de nieuwe levensfase (eens/oneens).	.883		
Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase?	.880		
Had u concrete plannen gemaakt voor tijdens uw pensioen?			
Ik heb de onderneming verlaten, en dat was mijn eigen keuze.		.891	
Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u de onderneming vrijwillig heeft verlaten?		.882	
Ik moest het bedrijf verlaten (akkoord/niet akkoord).		.880	
Ik had helemaal geen zin om te pensioneren.		.480	.475
De laatste jaren dat ik werkte in de onderneming dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren.			.873
Ik keek echt uit naar mijn pensionering.			.858
In de maanden voorafgaand aan de herstructurering (toen ik hier nog niets over afwist), maakte ik al heel wat plannen voor tijdens mijn pensioen.			.769
Mijn pensionering kwam erg onverwacht.			.490

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Rotation converged in 5 iterations. Scores onder .40 worden niet weergegeven.

We stellen vast dat er geen vier, maar slechts drie dimensies worden onderscheiden. In de eerste kolom zien we dat de drie items in verband met aanpassing laden op een zelfde dimensie (component 1). In de tweede kolom zien we dat hetzelfde gebeurt voor de items die met vrijwilligheid te maken hebben. In de derde kolom zien we echter dat twee items uit de vragen naar 'voorbereiding' en één item uit de vragen naar 'gewenstheid' op éénzelfde dimensie laden. De principale componentenanalyse maakt geen onderscheid tussen de 'gewenstheid' en de 'voorbereiding' van de pensionering.

Ook een betrouwbaarheidsanalyse van de schaal samengesteld op basis van deze items wijst hetzelfde uit (zie infra). Op basis van deze statistische aanwijzingen opteren wij er

voor om, in het vervolg van onze studie, te werken met één dimensie / concept, in plaats van met de vooropgestelde dimensies 'voorbereiding' en 'gewenstheid'.

Dit ene concept bevat dus drie vragen, waarvan er twee peilen naar de mate waarin men reeds vòòr de eigenlijke pensionering bezig is met het plannen van de nieuwe levensfase. We merken hierbij op dat het gaat om het maken van eerder vage plannen, die zich eerder situeren in het domein van de fantasie en de droom¹⁴. Daarnaast bevat deze dimensie ook het item 'uitkijken naar de pensionering'. Dit item geeft een positieve lading aan het concept. Het voorafgaandelijk uitkijken naar / dromen en fantaseren over de pensioen-fase, noemen wij in onze studie verder 'de anticiperende socialisatie'.

Bekijken we verder de samenstelling van de verschillende sleutelvariabelen en van de onafhankelijke variabele.

4.2. Geanticipeerde socialisatie

4.2.1 Technische info

We trachten de meest optimale schaal te construeren uit volgende items:

Item 1: Had u concrete plannen gemaakt voor tijdens uw pensioen?

Item 2: De laatste jaren dat ik werkte bij X dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren.

Item 3: Ik keek echt uit naar mijn pensionering.

Item 4: In de maanden voorafgaand aan de herstructurering (toen ik hierover nog niets wist) maakte ik al heel wat plannen voor tijdens mijn pensioen.

Item 5: Mijn pensionering kwam erg onverwacht.

Item 6: Ik had helemaal geen zin om te pensioneren.

¹⁴ Lees hierover meer bij Caradec (2005).

Principale componentenanalyse (zie supra) wijst uit dat de volgende drie items 'bij elkaar horen':

Item 2: De laatste jaren dat ik werkte bij X dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren. (vier antwoordcategorieën)

Item 3: Ik keek echt uit naar mijn pensionering. (vier antwoordcategorieën)

Item 4: In de maanden voorafgaand aan de herstructurering (toen ik hierover nog niets wist) maakte ik al heel wat plannen voor tijdens mijn pensioen. (vier antwoordcategorieën)

Als we de Cronbach's alpha berekenen, is deze eveneens het hoogst wanneer we deze drie items combineren.

Cronbach's alpha: .852 (case A)

Cronbach's alpha: .868 (case B)

Indien we item 3 weglaten, dan daalt de Cronbach's alpha (case A: .743, case B: .730)

Indien we item 4 weglaten, dan daalt de Cronbach's alpha voor case A en stijgt ze voor case B (case A: .846, case B: .898).

De meest optimale schaal is -vanuit statistisch oogpunt- deze waarin we de drie items behouden. Wanneer we van de drie bovenstaande items één schaal construeren, bekomen we een nieuwe variabele met tien antwoordcategorieën (van 3 tot 12). Kunnen we deze nieuwe variabele ook inhoudelijk interpreteren?

4.2.2 Inhoudelijke interpretatie van de schaal

Inhoudelijk gezien kunnen we bovenstaande schaal als volgt interpreteren. De drie items hebben allen te maken met '*de mentale voorbereiding op het pensioneren*': het uitkijken naar en denken aan die nieuwe levensfase. In de literatuur spreekt men over de 'anticipatory socialisation': 'the process of beginning to prepare for the next role stage while still in the prior stage' (Caradec, 2005; Reitzes en Mutran, 2004; Larossa & Reitzes, 1993).

We vermelden expliciet dat het item 'Had u concrete plannen gemaakt voor tijdens uw pensioen?' helemaal *niet* aansluit bij de constructie. Het concept dat wij hanteren is dus wel degelijk een *mentale* voorbereiding op de pensionering, zonder dat deze daarom ook concrete vormen aanneemt. Het gaat om een mentale/geestelijke voorbereiding op een nieuwe levensfase en een nieuwe rol/identiteit die men zich eigen zal maken. Men gaat reeds nadenken over wat men *zou kunnen gaan doen* tijdens de pensioenfase. Het concept omvat eerder het 'dromen van' en 'fantaseren over' dan dat deze voorbereiding werkelijk concrete vormen aanneemt.

Het item 'ik keek uit naar ...' geeft aan deze constructie bovendien een positieve connotatie. Het gebruik van de schaal doet veronderstellen dat mensen die *niet* uitkijken naar hun pensionering, ook geen plannen maken - en dat mensen die *wel* uitkijken naar de pensionering, wel plannen maken.

In onze verdere analyse spreken we dus niet meer over 'voorbereiding' en 'gewenstheid', maar brengen we de twee concepten samen in één nieuw concept: de geanticiperende of anticiperende socialisatie.

4.2.3 Tabellen

Tabel 49: Mate van anticiperende socialisatie (tien antwoordcategorieën)

Mate van anticiperende socialisatie	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
3 = ja	14	5,8	36	11,5	50	9,1
4	11	4,6	20	6,4	31	5,6
5	8	3,3	23	7,4	31	5,6
6	21	8,8	38	12,2	59	10,7
7	11	4,6	34	10,9	45	8,2
8	22	9,2	26	8,3	48	8,7
9	37	15,4	42	13,5	79	14,3
10	26	10,8	29	9,3	55	10,0
11	31	12,9	10	3,2	41	7,4
12 = nee	59	24,6	54	17,3	113	20,5
<i>Totaal</i>	<i>240*</i>	<i>100</i>	<i>312°</i>	<i>100</i>	<i>552²</i>	<i>100,0</i>

* 16 missings ° 16 missings ² 32 missings

Wanneer we de antwoordcategorieën 3 tot en met 7, en 8 tot en met 12 samennemen, komen we tot onderstaande tabel.

Tabel 50: Mate van anticiperende socialisatie (twee antwoordcategorieën)

Anticiperende socialisatie	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja	65	27,1	151	48,4	216	39,1
Nee	175	72,9	161	51,6	336	60,9
<i>Totaal</i>	<i>240*</i>	<i>100</i>	<i>312°</i>	<i>100</i>	<i>552²</i>	<i>100,0</i>

* 16 missings ° 16 missings ² 32 missings

Nemen we de antwoordcategorieën 3 en 4 (zeer sterk bezig met de voorbereiding), 5, 6 en 7 (ja, anticiperende socialisatie), 8, 9, en 10 (nee, geen anticiperende socialisatie), en

11 en 12 (helemaal niet bezig met de anticiperende socialisatie) samen, dan bekomen we volgende overzichtelijke en gemakkelijk te interpreteren tabel.

Tabel 51: Mate van anticiperende socialisatie (vier antwoordcategorieën)

Mate van anticiperende socialisatie	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Ja, zeer sterk mee bezig	25	10,4	56	17,9	81	14,7
Ja, mee bezig	40	16,7	95	30,4	135	24,5
Nee, niet mee bezig	85	35,4	97	31,1	182	33,0
Nee, helemaal niet mee bezig	90	37,5	64	20,5	154	27,9
<i>Totaal</i>	<i>240*</i>	<i>100</i>	<i>312°</i>	<i>100</i>	<i>552²</i>	<i>100,0</i>

* 16 missings ° 16 missings ² 32 missings

4.2.4 Interpretatie

De helft van de oudere werknemers uit case B was reeds tijdens de laatste jaren/maanden van zijn of haar arbeidsloopbaan bezig met de mentale voorbereiding op een eventuele pensionering. Bij case A gaat het om 27% van de oudere werknemers.

4.3. Vrijwilligheid

4.3.1 Technische info

We peilden in onze vragenlijst via vier items naar de mate van vrijwilligheid van de pensionering:

Item 1: Ik heb X verlaten, en dat was mijn eigen keuze. (4 antwoordcategorieën)

Item 2: Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u X vrijwillig heeft verlaten of niet? (4 antwoordcategorieën)

Item 3: Ik moest het bedrijf verlaten. (2 antwoordcategorieën)

Item 4: Hebt u druk ervaren van uw werkgever? (2 antwoordcategorieën)

De items 1 en 2 worden gedichotomiseerd. Zo verkrijgen we vier items met twee antwoordcategorieën. Een betrouwbaarheidsanalyse wijst uit dat:

Cronbach's alpha: .799 (case A)

Cronbach's alpha: .773 (case B)

Indien we item 4 weglaten, dan stijgt de Cronbach's alpha.

Cronbach's alpha: .839 (case A)

Cronbach's alpha: .827 (case B)

De schaal van vrijwilligheid bestaat dan uit drie items, met elk twee antwoordcategorieën. In totaal lopen de scores van deze variabele dus van 3 tot 6. Indien we echter ook het eerste item weglaten, en dus enkel item 2 en item 3 in de schaal opnemen, dan kunnen we de vier antwoordcategorieën per item behouden, en bekomen we een schaal met een totaal aantal scores van zes (scores van 2 tot 8, in plaats van van 3 tot 6). Bovendien bekomen we dan een betrouwbaarheid van:

Cronbach's alpha: .916 (case A)

Cronbach's alpha: .870 (case B)

We opteren voor de meest optimale schaal, namelijk deze die bestaat uit twee items, item 2 en item 3. Deze nieuwe variabele vormt een continuüm van 2 (geheel vrijwillig) tot 8 (geheel onvrijwillig).

4.3.2 Tabellen

Tabel 52: Mate van vrijwilligheid (acht antwoordcategorieën)

Mate van vrijwilligheid	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
2 = geheel vrijwillig	26	10,9	191	59,1	217	38,6
3	6	2,5	31	9,6	37	6,6
4	19	7,9	66	20,4	85	15,1
5	13	5,4	10	3,1	23	4,1
6	47	19,7	21	6,5	68	12,1
7	24	10,0	2	0,6	26	4,6
8 = geheel onvrijwillig	104	43,5	2	0,6	106	18,9
<i>Totaal</i>	<i>239*</i>	<i>100,0</i>	<i>323°</i>	<i>100</i>	<i>562²</i>	<i>100,0</i>

* 17 missings ° 5 missings ² 22 missings

Om de gegevens meer overzichtelijk te presenteren, voegen we categorieën 3 en 4 samen (eerder vrijwillig) en de categorieën 6 en 7 (eerder onvrijwillig). We komen dan tot het volgende resultaat.

Tabel 53: Mate van vrijwilligheid (vijf antwoordcategorieën)

	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Geheel vrijwillig	26	10,9	191	59,1	217	38,6
Vrijwillig	25	10,5	97	30,0	122	21,7
Neutraal	13	5,4	10	3,1	23	4,1
Onvrijwillig	71	29,7	23	7,1	94	16,7
Geheel onvrijwillig	104	43,5	2	0,6	106	18,9
<i>Totaal</i>	<i>239*</i>	<i>100</i>	<i>323°</i>	<i>100</i>	<i>562²</i>	<i>100,0</i>

* 17 missings ° 5 missings ² 22 missings

4.3.3 Interpretatie

Beide cases verschillen sterk op het vlak van vrijwilligheid van de pensionering. Zo stellen we vast dat maar liefst 89% van de bruggepensioneerde werknemers van case B aangeeft (geheel) vrijwillig te zijn gepensioneerd. Bij case A gaat het slechts om 20%. Het is ook frappant dat, van alle bruggepensioneerden uit case A, maar liefst 43,5% de brugpensionering als 'geheel onvrijwillig' heeft ervaren. Bij case B gaat het slechts om 0,2% of om 2 respondenten.

4.4. Aanpassing

4.4.1 Technische info

Deze schaal bestaat uit volgende drie items:

Item 1: Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase?

Item 2: Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase?

Item 3: Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan deze nieuwe levensfase.

De items hebben elk vier antwoordcategorieën. De schaal vormt een continuüm van 3 (heel moeizaam) tot 12 (heel vlot).

Cronbach's alpha case A: .901

Cronbach's alpha case B: .884

4.4.2 Verdeling van de data

Tabel 54: Verloop van de aanpassing (twaalf categorieën)

Verloop van de aanpassing	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
3= heel moeizaam	36	16,5	3	1,1	39	7,8
4	23	10,6	13	4,6	36	7,2
5	28	12,8	18	6,3	46	9,1
6	24	11,0	20	7,0	44	8,7
7	24	11,0	20	7,0	44	8,7
8	14	6,4	19	6,7	33	6,6
9	21	9,6	30	10,5	51	10,1
10	19	8,7	45	15,8	64	12,7
11	10	4,6	41	14,4	51	10,1
12 = heel vlot	19	8,7	76	26,7	95	18,9
<i>Totaal</i>	<i>218*</i>	<i>100</i>	<i>285°</i>	<i>100</i>	<i>503²</i>	<i>100,0</i>

* 38 missings ° 43 missings ² 81 missings

Om het interpreteren van bovenstaande gegevens te vereenvoudigen, voegen we de categorieën 3, 4, 5, 6, en 7 samen tot één categorie (moeizame aanpassing), en de categorieën 8, 9, 10, 11 en 12 tot een andere categorie (vlotte aanpassing).

Tabel 55: Verloop van de aanpassing (twee categorieën)

Verloop van de aanpassing	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
(heel) moeizaam	135	61,9	74	26	209	41,6
(heel) vlot	83	38,1	211	74	294	58,4
<i>Totaal</i>	<i>218*</i>	<i>100</i>	<i>285°</i>	<i>100</i>	<i>503²</i>	<i>100,0</i>

* 38 missings ° 43 missings ² 81 missings

Vervolgens gieten we de oorspronkelijke tabel nogmaals in een andere vorm. Dit levert onderstaande tabel op, waarbij de categorieën 3 en 4 werden samengenomen (heel moeizaam), 5, 6 en 7 (moeizaam), 8, 9, en 10 (vlot), en 11 en 12 (heel vlot).

Tabel 56: Verloop van de aanpassing (vier antwoordcategorieën)

Verloop van de aanpassing	Case A		Case B		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Heel moeizaam	59	27,1	16	5,6	75	14,9
Moeizaam	76	34,9	58	20,4	134	26,6
Vlot	54	24,8	94	33	148	29,4
Heel vlot	29	13,3	117	41,1	146	29
<i>Totaal</i>	<i>218*</i>	<i>100</i>	<i>285°</i>	<i>100</i>	<i>503²</i>	<i>100,0</i>

* 38 missings ° 43 missings ² 81 missings

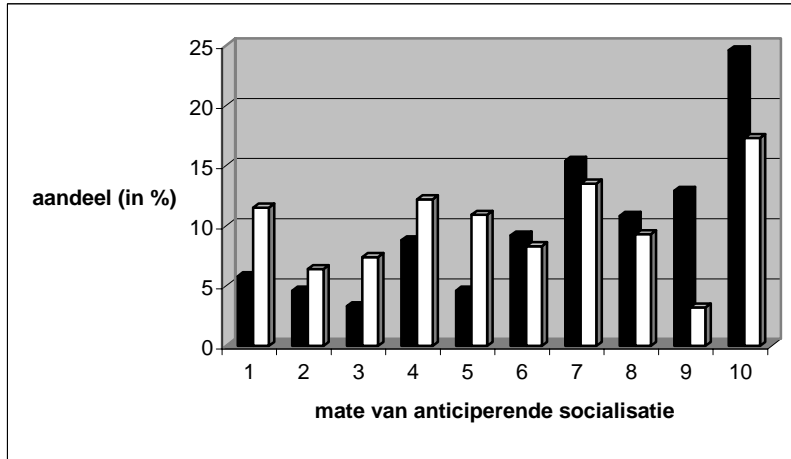
4.4.3 Interpretatie

74% van de bruggepensioneerden uit case B kent een zeer vlotte pensionering. Bij case A gaat het slechts om 38%. Zo'n 62% van de bruggepensioneerden uit case A kende een moeizaam aanpassingsproces na de pensionering.

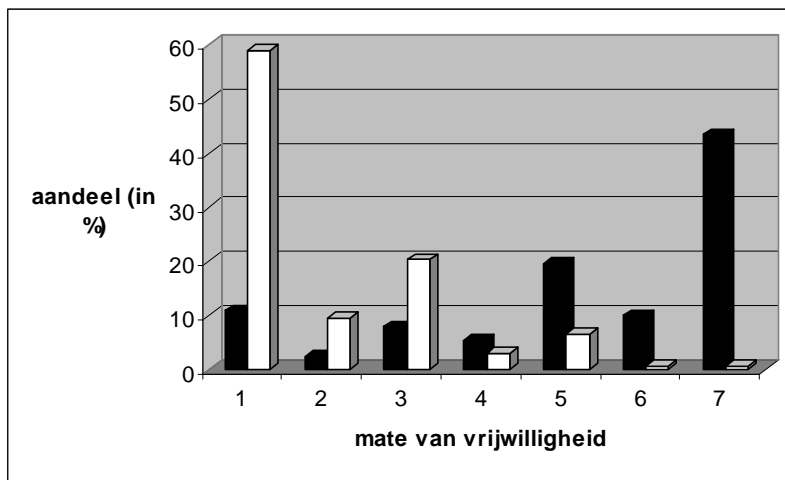
4.5. Conclusie m.b.t. de sleutelvariabelen

Uit beschrijvende analyse blijkt dat oudere werknemers van case A en case B zeer verschillend scoren op schalen van anticiperende socialisatie, vrijwilligheid en aanpassing. Volgende grafieken geven deze verschillen weer.

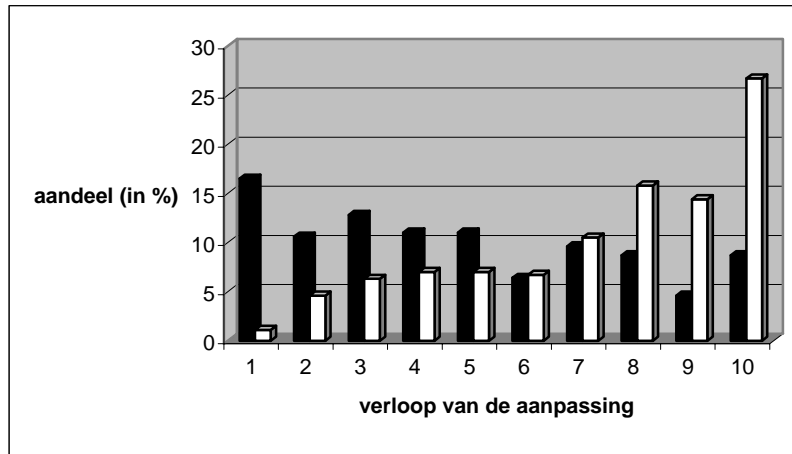
Figuur 5: Mate van anticiperende socialisatie voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = sterk voorbereid, en 10 = helemaal niet voorbereid.

Figuur 6: Mate van vrijwilligheid voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = geheel vrijwillig, en 7 = geheel onvrijwillig.

Figuur 7: Verloop van de aanpassing voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = heel moeizaam, en 10 = heel vlot.

Terwijl een groot deel van de respondenten uit case A niet mentaal was voorbereid op de brugpensioenering (73%), deze niet als vrijwillig percipieerde (73%), en een moeizaam aanpassingsproces doorliep (62%), zien we een geheel ander beeld voor de oudere werknemers van case B. Deze waren in grotere mate mentaal voorbereid op het pensioen (50%), percipieerden hun pensioenering in grote mate als vrijwillig (90%), en beleefden ook een vlottere aanpassing (74%). De grafieken van *Figuur 6* en *Figuur 7* geven in één oogopslag het omgekeerde verband weer tussen de mate van vrijwilligheid en het verloop van de aanpassing: hoe meer onvrijwillig men de brugpensioenering heeft ervaren, hoe moeilijker het blijkt om zich aan te passen aan de pensioenfase.

5. PREDICTOREN VAN EEN VLOTTE AANPASSING NA PENSIONERING

De centrale doelstelling van dit onderzoeksproject betreft de 'zoektocht' naar factoren die een vlotte aanpassing na de pensionering kunnen verklaren. In het vijfde deel van dit rapport wensen we achtereenvolgens de impact te bestuderen van de factoren inkomen en gezondheid (punt 5.1), gender en partner (punt 5.2) en werkregime (punt 5.3) op de anticiperende socialisatie, de mate van vrijwilligheid van de pensionering, en de aanpassing aan de nieuwe levensfase. Vervolgens onderzoeken we ook welke impact de anticiperende socialisatie heeft op de mate van vrijwilligheid, op de aanpassing, en op het type van activiteiten die men ontwikkelt na de pensionering (punt 5.4). Tenslotte staan we stil bij de impact van de mate van vrijwilligheid op de aanpassing en op de activiteiten na de pensionering (punt 5.5). We sluiten af met een samenvatting (punt 5.6).

5.1. De rol van 'wealth & health' - factoren

In een eerste paragraaf onderzoeken we de relaties tussen de achtergrondvariabelen 'gezondheid' en 'inkomen' enerzijds, en de variabelen 'anticiperende socialisatie', 'vrijwilligheid', 'aanpassing' en 'aard van de activiteit' anderzijds.

5.1.1 Impact op anticiperende socialisatie

Onze analyses wijzen uit dat de *financiële situatie* een impact heeft op de anticiperende socialisatie van de respondenten uit case A (Kendall's tau = $-.142^{**}$). Hoe beter deze rondkomen met hun gezinsinkomen, hoe meer zij zich voorbereiden op een pensionering. Voor de bruggepensioneerden uit case B is er geen significant verband.

De *gezondheidstoestand* heeft een impact op zowel de anticiperende socialisatie van de respondenten uit case A (Kendall's tau = $-.225^{***}$) als deze uit case B (Kendall's tau = $-.095^*$). Hoe slechter de respondent zijn of haar eigen gezondheid inschat, hoe meer hij of zij zich zal bezighouden met de voorbereiding van een eventuele pensionering.

5.1.2 Impact op de mate van vrijwilligheid

Er is geen significante correlatie tussen de gezondheids- en de financiële toestand van de respondenten uit case A enerzijds, en de mate van vrijwilligheid van de pensionering anderzijds.

Voor de respondenten van case B vinden we wel significante verbanden tussen de *gezondheidstoestand* en de mate van vrijwilligheid (Kendall's tau = .182**). Voor de oudere werknemers uit deze case blijkt dat hoe beter de gezondheid is, hoe groter de vrijwilligheid van de pensionering is. Op basis van de literatuur besproken in deel 1 hadden we een ander resultaat verwacht, immers dat men meer vrijwillig pensioneert indien de gezondheid slechter is. We merken op dat bijna 90% van de werknemers van case B aangeeft vrijwillig gepensioneerd te zijn, en dat bovendien het aandeel met een slechte gezondheid zeer laag¹⁵ is. De samenstelling van onze steekproef kan aldus een verklaring bieden voor dit opmerkelijk resultaat. Anderzijds is het ook mogelijk dat mensen met een goede gezondheid meer mogelijkheden en kansen zien in een pensionering, en aldus ook meer vrijwillig gaan.

Daarnaast vinden we ook een verband tussen de *inkomenssituatie* en de mate van vrijwilligheid (Kendall's tau = -.222**) voor de personen uit case B. Hoe gemakkelijker men rondkomt met het gezinsinkomen, hoe vrijwilliger men pensioneert. Ook dit verband ontbreekt voor de voormalige werknemers van case A.

5.1.3 Impact op de aanpassing

Wat betreft de *gezondheidstoestand* stellen we enkel een significante relatie vast met het verloop van het aanpassingsproces voor de respondenten uit case B (Kendall's tau = -.106*). Hoe slechter de gezondheidstoestand van deze respondenten, hoe moeizamer het aanpassingsproces voor hen verloopt. Voor de respondenten uit case A is er geen significant verband tussen de gezondheidstoestand enerzijds en de aanpassing anderzijds.

De relatie tussen het *inkomen* en het verloop van het aanpassingsproces is daarentegen voor beide cases significant (Kendall's tau = .273*** voor case A en .166*** voor case

¹⁵ Slechts 5,5% van de respondenten uit case B geeft aan dat zij een slechte gezondheid hadden bij het einde van hun loopbaan (zie deel twee van dit rapport).

B): zowel de respondenten uit case A als deze uit case B passen zich gemakkelijker aan aan de pensioenfase indien zij over een voldoende hoog inkomen kunnen beschikken.

5.1.4 Impact op activiteit

Hebben de gezondheidstoestand en de financiële situatie van de bruggepensioneerde een impact op de aard van de activiteiten die men ontwikkelt?

Wat betreft de gezondheidstoestand geven erg weinig mensen aan over een slechte gezondheid te beschikken (zie hoger). Vandaar is het weinig relevant de kruistabel voor gezondheid en activiteit op te maken. De kruistabel van de 'belangrijkste activiteit' naar 'inkomen' is wel interessant.

Tabel 57: 'Wat is uw belangrijkste activiteit nu u gepensioneerd bent' naar de mate waarin men rondkomt met het gezinsinkomen (case A en case B)

Type van activiteit	Rondkomen met het gezinsinkomen											
	Ze er moeilijk		Moeilijk		Eerder moeilijk		Eerder gemakkelijk		Gemakkelijk		Ze er gemakkelijk	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	52,2	24	43	40	42,9	78	42,5	48	36,4	20	-	-
Hobby's, reizen, uitstapjes	17,4	8	20,4	19	33	60	38,1	43	38,2	21	66,7	4
Rustig leven	15,2	7	25,8	24	22,5	41	18,6	21	23,6	13	33,3	2
Verveling	15,2	7	10,8	10	1,6	3	0,9	1	1,8	1	-	-
<i>Totaal</i>	<i>100</i>	<i>46</i>	<i>100</i>	<i>93</i>	<i>100</i>	<i>182</i>	<i>100</i>	<i>113</i>	<i>100</i>	<i>55</i>	<i>100</i>	<i>6</i>

Van alle personen die (zeer) moeilijk rondkomen met het gezinsinkomen vinden we een groot aandeel terug in de categorie 'verveling' en ook wel 'zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk' (43 tot 52%). Personen die (eerder) gemakkelijk rondkomen, blijken eerder hobby's te hebben, of ondernemen reizen en plannen uitstapjes (38%).

5.1.5 Samenvatting

Wanneer we focussen op correlaties die zowel voor de respondenten uit case A als voor deze uit case B gelden, dan stellen we vast dat de gezondheidstoestand een belangrijke impact heeft op de anticiperende socialisatie, en dat de inkomenssituatie een predictor is voor het verloop van de aanpassing na de pensionering.

Wat de aard van de activiteiten betreft, blijkt dat personen die moeilijker rondkomen zich ook eerder gaan vervelen tijdens hun pensionering. Zij die gemakkelijk rondkomen ondernemen reisjes of doen uitstapjes, en oefenen hobby's uit. Ongeacht de hoogte van het inkomen neemt een groot deel van de bruggepensioneerden bovendien zorgtaken op, of een engagement in het verenigingsleven of het vrijwilligerswerk.

5.2. De rol van gender en partner

Literatuurstudie wees uit dat er met betrekking tot de impact van gender op de aanpassing na pensionering nog heel wat vraagtekens bestaan. Familie, en in het bijzonder de partner, zou heel belangrijk zijn voor zowel de timing van de pensionering, als ook voor het welbevinden tijdens de pensioenfase (zie literatuurstudie in deel één).

In dit deel nemen we de relaties tussen de achtergrondvariabelen 'gender' en 'houding van de partner' enerzijds, en de variabelen 'anticiperende socialisatie', 'vrijwilligheid', 'aanpassing' en 'activiteit' anderzijds onder de loep.

5.2.1 Impact op anticiperende socialisatie

We stellen vast dat er, voor beide cases, geen significante correlatie is tussen de variabele 'gender' enerzijds, en de variabele 'anticiperende socialisatie' anderzijds.

Tussen de houding van de partner en de anticiperende socialisatie blijkt enkel een significant verband te bestaan voor de respondenten van case A (Kendall's tau = .299***). Indien de partner positief staat tegenover de pensionering van de respondent, dan blijkt deze zich ook eerder voor te bereiden op een eventuele pensionering.

5.2.2 Impact op de mate van vrijwilligheid

Tussen de variabele 'gender' enerzijds, en de variabele 'vrijwilligheid' anderzijds, bestaat er geen significante correlatie. Dit geldt voor beide cases.

De houding van de partner blijkt dan weer wel impact te hebben op de mate van vrijwilligheid van de pensionering. Zowel voor de respondenten uit case A als voor deze uit case B vinden we significante correlaties (Kendall's tau respectievelijk $.325^{**}$ en $.212^*$). Indien de partner positief staat tegenover de pensionering, dan pensioneert men eerder vrijwillig dan wanneer dit niet het geval is.

5.2.3 Impact op de aanpassing

Ook tussen de variabelen 'gender' en 'aanpassing' bestaat er, in beide cases, geen significante correlatie.

Indien we de beide datasets (case A en case B) samenbrengen tot één databestand en hier een multivariate regressie-analyse op uitvoeren, bekomen we een zeer klein maar significant effect van gender op de mate van aanpassing aan de pensioenfase. Een uitgebreide bespreking hiervan vindt u in het artikel 'Predictoren van aanpassingsproces aan de pensionering' (De Bruyn, ingediend ter publicatie).

De houding van de partner heeft voor de respondenten uit case A een impact op het aanpassingsproces (Kendall's tau = $-.257^{***}$), maar niet voor deze uit case B. Wanneer de partner van de bruggepensioneerden uit case A positief staat tegenover de pensionering, dan verloopt het aanpassingsproces voor de bruggepensioneerde in kwestie vlotter.

5.2.4 Impact op activiteit

Vermits case B slechts voor 5% uit vrouwen bestaat, kan een vertekening van de resultaten optreden. Vandaar dat we hier ook steeds de verschillen naar geslacht weergeven, bekeken per case.

In een eerste tabel geven we aan welke activiteiten mannen en vrouwen uitvoeren nu zij gepensioneerd zijn.

Tabel 58: Het type van activiteiten dat men uitoefent tijdens de pensioenfase, naar geslacht en case.

Geslacht		Type van activiteit					
		Zorgtaken	Hobby's	Verenigingsleven vrijwilligerswerk	Reizen en uitstapjes	Rustig leven	Verveling
Case A							
Man	Ja	80,7 (134)	70,7 (118)	34,5 (57)	37 (61)	64,8 (107)	12 (20)
	Nee	19,3 (32)	29,3 (49)	65,5 (108)	63 (104)	35,2 (58)	88 (147)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (166)</i>	<i>100 (167)</i>	<i>100 (165)</i>	<i>100 (165)</i>	<i>100 (165)</i>	<i>100 (167)</i>
Vrouw	Ja	58,7 (44)	48,6 (36)	18,7 (14)	37,3 (28)	56,2 (41)	18,7 (14)
	Nee	41,3 (31)	51,4 (38)	81,3 (61)	62,7 (47)	43,8 (32)	81,3 (61)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (75)</i>	<i>100 (74)</i>	<i>100 (75)</i>	<i>100 (75)</i>	<i>100 (73)</i>	<i>100 (75)</i>
Case B							
Man	Ja	77 (235)	79,9 (243)	32,5 (99)	72,1 (220)	61,8 (188)	4,6 (14)
	Nee	23 (70)	20,3 (62)	67,5 (206)	27,9 (85)	38,2 (116)	95,4 (291)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (305)</i>	<i>100 (305)</i>	<i>100 (305)</i>	<i>100 (305)</i>	<i>100 (304)</i>	<i>100 (305)</i>
vrouw	Ja	93,8 (15)	62,5 (10)	12,5 (2)	50 (8)	50 (8)	6,3 (1)
	Nee	6,3 (1)	37,5 (6)	87,5 (14)	50 (8)	50 (8)	93,8 (15)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (16)</i>	<i>100 (16)</i>	<i>100 (16)</i>	<i>100 (16)</i>	<i>100 (16)</i>	<i>100 (16)</i>

Algemeen bekeken, over alle activiteiten en cases heen, stellen we vast dat mannen meer activiteiten doen dan vrouwen. Mannen hebben vaker hobby's, nemen vaker engagements op in verenigingsleven en vrijwilligerswerk, reizen meer, en doen vaker eens een daguitstapje dan de vrouwen in onze steekproef. De mannen van case A nemen bovendien ook meer zorgtaken¹⁶ op dan de vrouwen uit deze case, dit geldt evenwel niet voor de mannen uit case B. Tegelijkertijd geeft ook een groter aandeel van de mannen dan van de vrouwen aan een rustig leven te leiden. Wat verveling betreft zien we dat vrouwen iets hoger scoren dan mannen.

¹⁶ Onder 'zorgtaken' verstaan we zowel huishoudelijke taken als klusjes in en rond het huis, of bij familie en vrienden.

Bekijken we daarna de verschillen per case. Op het gebied van het uitvoeren van zorgtaken zien we sterke verschillen tussen beide cases. Maar liefst 80,7% van de mannelijke respondenten van case A neemt zorgtaken op zich, tegenover slechts 58,7% van de vrouwen uit case A. Bij case B voert maar liefst 93,8% van de vrouwelijke respondenten uit case B zorgtaken uit, tegenover 77% van de mannelijke respondenten uit case B.

Wat hobby's betreft zien we dat meer mannen dan vrouwen aangeven hobby's uit te oefenen, zowel in case A (70,7% van de mannen versus 48,6% van de vrouwen) als in case B (79,9% van de mannen versus 62,5% van de vrouwen).

Mannen nemen bovendien ook in grotere mate deel aan verenigingsleven of vrijwilligerswerk. Dit geldt zowel voor de mannen uit case A (34,5% van de mannen versus 18,7% van de vrouwen) als voor de mannen uit case B (32,5% van de mannen versus 12,5% van de vrouwen).

Wat reizen en het maken van uitstapjes betreft, zien we dat in case A een gelijk aandeel mannen als vrouwen aangeeft deze activiteiten uit te voeren (37%). Voor case B stellen we vast dat de mannen in grotere mate reizen en uitstapjes ondernemen dan de vrouwen. (72,1% versus 50%)

Mannen kruisen, eerder dan vrouwen, aan dat zij een rustig leven leiden. Dit geldt voor beide cases. Daarnaast blijkt dat zowel in case A als in case B meer vrouwen zich vervelen (we merken hierbij op dat het om kleine percentages gaat).

In een volgende tabel geven we weer wat de belangrijkste activiteit is van mannen en vrouwen uit beide cases.

Tabel 59: De belangrijkste activiteit tijdens de pensionering, naar geslacht en case.

Belangrijkste activiteit	Geslacht			
	Man		Vrouw	
	N	%	N	%
Case A+B				
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	181	42	37	43,5
Hobby's, reizen, uitstapjes	146	33,9	16	18,8
Rustig leven	89	20,6	25	29,4
Verveling	15	3,5	7	8,2
<i>Totaal</i>	<i>431</i>	<i>100</i>	<i>85</i>	<i>100</i>
Case A				
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	84	56,4	28	40,6
Hobby's, reizen, uitstapjes	32	21,5	13	18,8
Rustig leven	27	18,1	21	30,4
Verveling	6	4	7	10,1
<i>Totaal</i>	<i>149</i>	<i>100</i>	<i>69</i>	<i>100</i>
Case B				
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	97	34,4	9	56,3
Hobby's, reizen, uitstapjes	114	40,4	3	18,8
Rustig leven	62	22	4	25
Verveling	9	3,2	-	-
<i>Totaal</i>	<i>282</i>	<i>100</i>	<i>16</i>	<i>100</i>

In case A zijn het de mannen, in case B de vrouwen, die hoofdzakelijk zorgtaken opnemen, of zich engageren in verenigingsleven of vrijwilligerswerk. Een aanzienlijk deel van de vrouwen uit case A leidt een rustig leven (30%) of verveelt zich (10%). Maar liefst 40% van de mannen uit case B heeft hobby's of onderneemt reizen of uitstapjes en ziet dit als belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase. Bij de mannen van case A bedraagt dit aandeel slechts 21%.

5.2.5 Samenvatting

We meten geen significante effecten van gender op de anticiperende socialisatie, op de mate van vrijwilligheid, of op het verloop van het aanpassingsproces.

Naar de aard van activiteiten die mannen en vrouwen ontplooiën tijdens hun pensioenfase zien we eerder kleine verschillen. Wanneer we peilden naar de belangrijkste activiteit van mannen en vrouwen tijdens de pensioenfase, dan blijkt dat zowel mannen als vrouwen 'zorgtaken, verenigingsleven, en vrijwilligerswerk' veelvuldig aanstipten. Daarnaast blijkt een aanzienlijk deel van de mannen, maar liefst éénderde, als belangrijkste activiteit 'hobby's, reizen, en uitstapjes' aangekruist te hebben. Meer vrouwen dan mannen geven aan een rustig leven te leiden. Bovendien lijken meer vrouwen dan mannen zich te vervelen.

Wat de houding van de partner betreft: deze heeft een sterke impact op de pensionering van de respondenten uit case A. Wanneer de houding van de partner negatief is, zo blijkt, gaan de respondenten uit case A zich minder voorbereiden, gaan ze hun pensionering eerder als onvrijwillig beschouwen, en gaan ze ook eerder problemen ervaren met de aanpassing aan de nieuwe levensfase. Voor de respondenten uit case B meten we enkel een impact van de houding van de partner op de mate van vrijwilligheid, niet op het verloop van de aanpassing of op de anticiperende socialisatie.

5.3. De rol van het werkregime

Met de variabele 'werkregime' peilden we of de respondenten vol- of deeltijds werkten aan het einde van hun arbeidsloopbaan.

In dit deel onderzoeken we of het werkregime een rol kan spelen in de mate van anticiperende socialisatie, de mate van vrijwilligheid, of de aanpassing aan de pensionering. We bekijken tevens of vol- en deeltijds werkenden andere soorten van activiteiten ontplooiën eens ze gepensioneerd zijn.

5.3.1 Impact op anticiperende socialisatie

We stellen enkel een significant verband vast tussen het werkregime en de anticiperende socialisatie voor de bruggepensioneerden uit case A (Kendall's tau = $-.200^{***}$), niet voor deze uit case B. Dit wil zeggen dat personen uit case A die deeltijds werkten, in mindere mate bezig waren met de voorbereiding van hun pensionering dan deze die voltijds werkten.

5.3.2 Impact op de mate van vrijwilligheid

Daarnaast signaleren we eveneens een significant verband tussen het werkregime en de mate van vrijwilligheid voor de bruggepensioneerden uit case A (Kendall's tau = $-.145^*$), niet voor deze uit case B. Personen uit case A die deeltijds werkten, pensioneren eerder vrijwillig dan de personen uit case A die voltijds werkten.

5.3.3 Impact op de aanpassing

Wat het verloop van de aanpassing betreft, geven onze analyses een significant verband weer tussen het werkregime en het verloop van de aanpassing voor de bruggepensioneerden uit case A (Kendall's tau = $.142^*$). De personen uit case A die deeltijds werkten, doorlopen een vlotter aanpassingsproces dan de personen uit case A die voltijds werkten. Voor de bruggepensioneerden uit case B vinden we geen significante correlatie.

5.3.4 Impact op activiteit

Tenslotte gaan we ook na of de jonge bruggepensioneerden uit beide cases er verschillende activiteiten op na houden naargelang ze vol- of deeltijds werkten.

Tabel 60: Type van activiteiten tijdens de pensioenfase, naar werkregime (case A en case B), % (N)

Werkregime		Type van activiteit					
		Zorgtaken	Hobby's	Verenigingsleven vrijwilligerswerk	Reizen en uitstapjes	Rustig leven	Verveling
Voltsijds	Ja	76,2 (358)	71,1 (334)	30,5 (143)	55,2 (259)	62,3 (291)	10 (47)
	Nee	23,8 (112)	28,9 (136)	69,5 (326)	44,8 (210)	37,7 (176)	90 (424)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (470)</i>	<i>100 (470)</i>	<i>100 (469)</i>	<i>100 (469)</i>	<i>100 (467)</i>	<i>100 (471)</i>
Deelstijds	Ja	78,7 (74)	78,7 (74)	28,7 (27)	62,8 (59)	59,1 (55)	3,2 (3)
	Nee	21,3 (20)	21,3 (20)	71,3 (67)	37,2 (35)	40,9 (38)	96,8 (91)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (94)</i>	<i>100 (94)</i>	<i>100 (94)</i>	<i>100 (94)</i>	<i>100 (93)</i>	<i>100 (94)</i>

Personen die tijdens de laatste jaren van hun carrière deeltijds werkten, geven in iets grotere mate aan dat ze hobby's hebben (78,7% versus 71,1%) en dat ze reizen en op uitstap gaan (62,8% versus 55,2%). Ze vervelen zich minder (3,2%) dan de respondenten die voltsijds gewerkt hebben (10%).

Tabel 61: Belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase, naar werkregime (case A en case B)

Belangrijkste activiteit	Werkregime			
	Voltsijds		Deelstijds	
	N	%	N	%
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	186	43,2	34	40
Hobby's, reizen, uitstapjes	121	28,1	40	47,1
Rustig leven	102	23,7	11	12,9
Verveling	22	5,1	0	0
<i>Totaal</i>	<i>431</i>	<i>100</i>	<i>85</i>	<i>100</i>

Maar liefst 47,1% van diegenen die deeltijds werkten geeft aan dat hun hobby's, het reizen, of het maken van uitstapjes de belangrijkste activiteit is tijdens het pensioen, tegenover 28,1% van diegenen die voltijds werkten. Van de respondenten die voltijds werkten geeft 5,1% aan dat verveling hun belangrijkste activiteit is. Het is opmerkelijk dat van de personen die deeltijds werkten niemand stelt dat verveling de belangrijkste activiteit na de pensionering is.

5.3.5 Samenvatting

Onze analyses wijzen uit dat er enkel significante verbanden bestaan voor de respondenten van case A. Voor hen heeft het werkregime, dus het feit of zij vol- of deeltijds werken, wel degelijk een impact op de mate van voorbereiding en van vrijwilligheid, en op het verloop van het aanpassingsproces. Voor de respondenten uit case B blijkt dit eerder onbelangrijk te zijn.

Daarnaast stellen we vast dat personen die tijdens de laatste arbeidsjaren deeltijds aan de slag waren, vaker hobby's uitoefenen of reisjes en uitstapjes ondernemen. Deze personen vervelen zich bovendien ook minder dan personen die voltijds werkten. Het is waarschijnlijk dat deze bruggepensioneerden reeds voor de pensionering over meer tijd beschikten om bijvoorbeeld hobby's uit te bouwen. Zij hebben reeds geleerd hoe om te gaan met vrije tijd.

5.4. De rol van anticiperende socialisatie

Speelt de mate waarin men zich, voorafgaand aan een pensionering, reeds voorbereidt op de komende levensfase een rol in de mate van vrijwilligheid van het pensioneren? Passen personen die goed voorbereid waren op hun nakende pensionering zich vlotter aan eens het zover is? En in welke mate verschilt het activiteitenpatroon tussen bruggepensioneerden die zich wel of niet hadden voorbereid op de pensionering? Op al deze vragen trachten we in dit deel een antwoord te formuleren.

5.4.1 Impact op de mate van vrijwilligheid

We bekijken eerst de relatie tussen de anticiperende socialisatie en de vrijwilligheid. Dit doen we apart voor beide cases.

Tabel 62: De mate van anticiperende socialisatie, naar de mate van vrijwilligheid (case A) (in%)

Anticiperende socialisatie	Mate van vrijwilligheid					Totaal
	Geheel vrijwillig	vrijwillig	Neutraal	onvrijwillig	Geheel onvrijwillig	
Sterk	47,8	17,4	17,4	8,7	8,7	100
Ja	15,4	17,9	7,7	28,2	30,8	100
Nee	4,9	9,9	2,5	42	40,7	100
Helemaal niet	2,4	3,6	4,8	26,2	63,1	100

N=227, 29 missings

Chi²= .000

Pearson's R: .494***

Bovenstaande tabel bevat gegevens voor de bruggepensioneerden uit case A. In het vorige hoofdstuk schreven we dat meer dan driekwart van deze respondenten onvrijwillig pensioneerde.

We stellen een sterke en significante correlatie vast tussen de mate van anticiperende socialisatie en de mate van vrijwilligheid (.494***). De kruistabel toont aan dat personen die voorafgaand aan de pensionering al met een eventuele pensionering bezig waren (maken van plannen, denken over, uitkijken naar) ook eerder geheel vrijwillig pensioneren. Het omgekeerde is ook waar: zij die nog op geen enkele manier bezig waren met de (mentale) voorbereiding op een eventuele pensionering, pensioneren in grote mate zeer onvrijwillig.

Tabel 63: De mate van anticiperende socialisatie, naar de mate van vrijwilligheid (case B) (in%)

Anticiperende socialisatie	Mate van vrijwilligheid					Totaal
	Geheel vrijwillig	vrijwillig	Neutraal	onvrijwillig	Geheel onvrijwillig	
Sterke	87,5	8,9	0	3,6	0	100
Ja	52,1	36,2	6,4	5,3	0	100
Nee	60,8	33	0	5,2	1	100
Helemaal niet	41,3	34,9	6,3	15,9	1,6	100

N=227, 29 missings

Chi²= .000

Pearson's R: .240***

Voor case B geldt dat slechts 10% zijn of haar pensionering als onvrijwillig heeft ervaren. Ook hier is de correlatie tussen beide variabelen significant en sterk (.240***), maar toch minder sterk dan dit het geval was voor case A .

We stellen ook hier vast dat personen die zich reeds voorbereid hadden op een eventuele pensionering, deze in grotere mate als vrijwillig ervaren. Van al de bruggepensioneerden die voorafgaand aan de pensionering hiermee reeds bezig waren, pensioneerde maar liefst 87,5% geheel vrijwillig, dit tegenover slechts 41,3% van de bruggepensioneerden die helemaal niet voorbereid waren op een pensionering.

5.4.2 Impact op de aanpassing

In deze paragraaf gaan we na of de anticiperende socialisatie een impact heeft op de aanpassing aan de pensionering.

Tabel 64: De mate van anticiperende socialisatie, naar het verloop van de aanpassing (case A) (in%)

Anticiperende socialisatie	Verloop van de aanpassing				
	Erg moeizaam	moeizaam	Vlot	Erg vlot	Totaal
Sterk	12,5	12,5	37,5	37,5	100
Ja	11,4	42,9	34,3	11,4	100
Nee	19,4	44,8	25,4	10,4	100
Helemaal niet	48,1	24,7	16,9	10,4	100

N=203, 53 missings

Chi²= .000

Pearson's R: -.339***

Voor case A stellen we vast dat er tussen de variabelen 'anticiperende socialisatie' en 'aanpassing' een significante en sterke correlatie bestaat. Uit de kruistabel lezen we af dat van alle personen die zich sterk hadden voorbereid op een pensionering, bijna driekwart een vlotte of erg vlotte aanpassing kenden. Daartegenover staat dat van alle personen die zich helemaal niet bezighielden met een eventuele pensionering bijna de helft (48,1%) een zeer moeizame aanpassing kende, en bijna een kwart (24,7%) een moeizame aanpassing.

Tabel 65: De mate van anticiperende socialisatie, naar het verloop van de aanpassing (case B) (in%)

Anticiperende socialisatie	Verloop van de aanpassing				
	Erg moeizaam	Moeizaam	Vlot	Erg vlot	Totaal
Sterk	3,7	3,7	22,2	70,4	100
Ja	4,6	20,7	36,8	37,9	100
Nee	5	25	32,5	37,5	100
Helemaal niet	12	28	36	24	100

N=271, 57 missings

Chi²= .000

Pearson's R: -.281***

Ook voor case B zien we een significante en sterke correlatie tussen beide variabelen, zij het dat ook nu weer de correlatie iets minder sterk is voor case B dan voor case A.

Van alle respondenten uit case B die in sterke mate bezig waren met de voorbereiding op het pensioen, blijkt zo'n 70% zich heel erg vlot, en zo'n 22% zich vlot aan te passen aan de nieuwe levensfase. Samen gaat het aldus om 92% van de bruggepensioneerden die voorafgaand sterk bezig waren met de pensionering. Van diegenen die hier helemaal niet mee bezig waren, kende 'slechts' 36% een vlotte, en 24% een zeer vlotte aanpassing.

5.4.3 Impact op activiteit

Heeft het voorbereid zijn op een pensionering een impact op de aard van de activiteiten die men ontwikkelt? Ontwikkelen personen die zich voorbereiden op de pensionering andere activiteiten dan diegenen die zich niet bezighouden met een voorbereiding?

Tabel 66: De mate van anticiperende socialisatie, naar het type van activiteiten tijdens de pensioenfase (case A en case B), % (N).

Anticiperende socialisatie		Type van activiteiten					
		Zorgtaken	Hobby's	Verenigingsleven vrijwilligerswerk	Reizen en uitstapjes	Rustig leven	Verveling
Ja	Ja	78 (167)	76,5 (163)	26,9 (57)	70,4 (150)	66,4 (140)	3,8 (8)
	Nee	22 (47)	23,5 (50)	73,1 (155)	29,6 (63)	33,6 (71)	96,2 (205)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (214)</i>	<i>100 (213)</i>	<i>100 (212)</i>	<i>100 (213)</i>	<i>100 (211)</i>	<i>100 (213)</i>
Nee	Ja	75,1 (244)	70,5 (229)	31,4 (102)	47,1 (153)	58,2 (188)	12,3 (40)
	Nee	24,9 (81)	29,5 (96)	68,6 (223)	52,9 (172)	41,8 (135)	87,7 (286)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (325)</i>	<i>100 (325)</i>	<i>100 (325)</i>	<i>100 (325)</i>	<i>100 (323)</i>	<i>100 (326)</i>

We stellen twee grote verschillen vast naargelang men voorbereid is op de pensionering. Ten eerste blijkt dat bruggepensioneerden die al langer bezig waren met een eventuele pensionering, in veel grotere mate reisjes en uitstapjes gaan ondernemen dan de bruggepensioneerden voor wie het pensioen helemaal niet voorbereid is (70,4% versus

47,1%). Daarnaast blijkt ook dat bruggepensioneerden die hun pensioen hadden voorbereid zich minder vervelen dan diegenen die dat niet deden (3,8% versus 12,3%).

Tabel 67: De mate van anticiperende socialisatie, naar de belangrijkste activiteit tijdens de pensionering (case A en case B), N (%)

Belangrijkste activiteit	Anticiperende socialisatie			
	Ja		Nee	
	N	%	N	%
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	66	33,8	140	47,1
Hobby's, reizen, uitstapjes	71	36,4	84	28,3
Rustig leven	55	28,2	54	18,2
Verveling	3	1,5	19	6,4
<i>Totaal</i>	<i>195</i>	<i>100</i>	<i>297</i>	<i>100</i>

In deze tabel vinden we een bevestiging van de bovenstaande interpretatie. Algemeen kunnen we stellen dat de personen die hun pensioen hebben voorbereid, als belangrijkste activiteit eerder hobby's uitoefenen of reisjes en uitstapjes ondernemen. Diegenen die hun pensionering niet voorbereidden, houden zich hoofdzakelijk bezig met zorgtaken, verenigingsleven en vrijwilligerswerk (47,1% tegenover 33,8% van de personen die zich wel voorbereidden). Een groter aandeel van hen verveelt zich bovendien (6,4% tegenover 1,5% van de personen die zich wel voorbereidden).

5.4.4 Samenvatting

Onder anticiperende socialisatie verstaan we, eenvoudigweg gesteld, de voorbereiding die aan een pensionering voorafgaat. Uit onze analyse blijkt dat personen die zich voorafgaandelijk reeds bezighouden met het uitkijken naar en het plannen van de nieuwe levensfase, hun pensionering op beduidende wijze als meer vrijwillig percipiëren. Het aanpassingsproces verloopt voor deze bruggepensioneerden ook vlotter dan voor deze die zich op geen enkele wijze hadden voorbereid. Ongeacht of men zich heeft voorbereid of niet, een groot aandeel respondenten gaf aan zich met zorgtaken of hobby's bezig te houden. Enkel voor wat betreft 'reizen en uitstapjes' zien we een aanzienlijk verschil tussen de personen die zich hadden voorbereid en diegenen die zich niet hadden

voorbereid: de eerste groep is in grote mate bezig met reizen en het maken van uitstapjes. Zij gaven dit ook eerder als belangrijkste activiteit op.

5.5. De rol van vrijwilligheid

Tenslotte belanden we bij de variabele die in deze studie centraal staat: de mate van vrijwilligheid van de pensionering. We onderzoeken de samenhang met het verloop van het aanpassingsproces en bekijken de rol van de mate van vrijwilligheid van het pensioen op de aard van activiteiten die men als jonge bruggepensioneerde ontplooit.

5.5.1 Impact op de aanpassing

In een eerste tabel bekijken we de relatie tussen de vrijwilligheid van de pensionering en het verloop van het aanpassingsproces. Er blijkt een significant en sterk verband tussen beide variabelen te bestaan (Pearson's $R = -.369^{***}$ voor case A).

Tabel 68: Mate van vrijwilligheid, naar het verloop van de aanpassing (case A) (in%)

Mate van vrijwilligheid	Verloop van de aanpassing				
	Erg moeizaam	moeizaam	Vlot	Erg vlot	<i>totaal</i>
Geheel vrijwillig	4	28	20	48	100
Vrijwillig	13,6	31,8	45,5	9,1	100
Neutraal	25	25	25	25	100
Onvrijwillig	21,1	50,9	22,8	5,3	100
Geheel onvrijwillig	40,2	31	20,7	8	100

N=203, 53 missings

Chi²= .000

Pearson's R: $-.369^{***}$

Van de bruggepensioneerden uit case A die geheel vrijwillig pensioneerden, kent bijna 70% een vlotte aanpassing, van diegenen die vrijwillig pensioneerden iets meer dan de helft (54,6%). Het omgekeerde beeld zien we bij de bruggepensioneerden uit deze case die (geheel) onvrijwillig pensioneerden: meer dan 70% van deze (geheel) onvrijwillig gepensioneerden geeft aan in grote mate een moeizame aanpassing aan de nieuwe levensfase gekend te hebben.

Tabel 69: Mate van vrijwilligheid, naar het verloop van de aanpassing (case B) (in%)

Mate van vrijwilligheid	Verloop van de aanpassing				
	Erg moeizaam	moeizaam	Vlot	Erg vlot	<i>totaal</i>
Geheel vrijwillig	3,4	10,2	34,7	51,7	100
Vrijwillig	7,9	34,2	36,8	21,1	100
Neutraal	28,6	42,9	14,3	14,3	100
Onvrijwillig	10	40	15	35	100
Geheel onvrijwillig	0	50	50	0	100

N=281, 47 missings

Chi²= .000

Pearson's R: -.297***

Ook voor case B noteren we een significant en sterk verband tussen beide variabelen (Pearson's R = -.297***). De bruggepensioneerden uit case B die (geheel) vrijwillig pensioneerden, kenden in grote mate een vlotte aanpassing. Van diegenen die (geheel) onvrijwillig pensioneerden, kent ongeveer de helft een moeizame aanpassing, de andere helft kent eveneens een vlotte aanpassing.

5.5.2 Impact op activiteit

In volgende tabel geven we de relatie tussen de mate van vrijwilligheid en de aard van de activiteiten die men ontplooit na pensionering weer.

Tabel 70: Mate van vrijwilligheid, naar het type van activiteiten tijdens de pensioenfase (case A en case B), % (N)

Mate van vrijwilligheid		Type van activiteit					
		Zorgtaken	Hobby's	Verenigingsleven vrijwilligerswerk	Reizen en uitstapjes	Rustig leven	Verveling
Zeer vrijwillig	Ja	77,3 (167)	81,5 (176)	28,2 (61)	70,8 (153)	60 (129)	2,8 (6)
	Nee	22,7 (49)	18,5 (40)	71,8 (155)	29,2 (63)	40 (86)	97,2 (210)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (216)</i>	<i>100 (216)</i>	<i>100 (216)</i>	<i>100 (216)</i>	<i>100 (215)</i>	<i>100 (216)</i>
Vrijwillig	Ja	80 (96)	75,8 (91)	34,5 (41)	69,2 (83)	64,7 (77)	5 (6)
	Nee	20 (24)	24,2 (29)	65,5 (78)	30,8 (37)	35,3 (42)	95 (114)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (120)</i>	<i>100 (120)</i>	<i>100 (119)</i>	<i>100 (120)</i>	<i>100 (119)</i>	<i>100 (120)</i>
Neutraal	Ja	87 (20)	60,9 (14)	34,8 (8)	60,9 (14)	52,2 (12)	8,7 (2)
	Nee	13 (3)	39,1 (9)	65,2 (15)	39,1 (9)	47,8 (11)	91,3 (21)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (23)</i>	<i>100 (23)</i>	<i>100 (23)</i>	<i>100 (23)</i>	<i>100 (23)</i>	<i>100 (23)</i>
Onvrijwillig	Ja	75 (69)	68,8 (64)	34,8 (32)	37 (34)	68,5 (63)	9,7 (9)
	Nee	25 (23)	31,2 (29)	65,2 (60)	63 (58)	31,5 (29)	90,3 (84)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (92)</i>	<i>100 (93)</i>	<i>100 (92)</i>	<i>100 (92)</i>	<i>100 (92)</i>	<i>100 (93)</i>
Zeer onvrijwillig	Ja	64,9 (63)	56,3 (54)	25,8 (25)	29,2 (28)	58,8 (57)	24,7 (24)
	Nee	35,1 (34)	43,8 (42)	74,2 (72)	70,8 (68)	41,2 (40)	75,3 (73)
	<i>Totaal</i>	<i>100 (97)</i>	<i>100 (96)</i>	<i>100 (97)</i>	<i>100 (96)</i>	<i>100 (97)</i>	<i>100 (97)</i>

We trekken twee belangrijke conclusies uit deze tabel. Enerzijds zien we dat, naarmate men meer vrijwillig pensionneert, ook het aantal personen dat reises en uitstapjes onderneemt hoger ligt. Anderzijds neemt, naarmate men minder vrijwillig pensionneert, het aandeel personen dat zich verveelt toe.

Tabel 71: De mate van vrijwilligheid, naar de belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase (case A en case B)

Belangrijkste activiteit	Mate van vrijwilligheid									
	Geheel vrijwillig		Vrijwillig		Neutraal		Onvrijwillig		Geheel onvrijwillig	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Zorgtaken, verenigingsleven, vrijwilligerswerk	40,6	82	34,5	38	52,6	10	51,2	43	43,5	37
Hobby's, reizen, uitstapjes	39,6	80	38,2	42	26,3	5	20,2	17	16,5	14
Rustig leven	18,3	37	24,5	27	15,8	3	26,2	22	27,1	23
Verveling	1,5	3	2,7	3	5,3	1	2,4	2	12,9	11
<i>Totaal</i>	<i>100</i>	<i>202</i>	<i>100</i>	<i>110</i>	<i>100</i>	<i>19</i>	<i>100</i>	<i>84</i>	<i>100</i>	<i>85</i>

We stellen vast dat personen die (geheel) vrijwillig pensioneren vaker als belangrijkste activiteit 'hobby's' of 'reizen en uitstapjes' aankruisen (39,6%) dan personen die (geheel) onvrijwillig pensioneren (16,5). Deze laatste leiden eerder een rustig leven (27,1% van de geheel onvrijwillig gepensioneerden versus 18,3% van de geheel vrijwillig gepensioneerden) of vervelen zich (12,9% van de geheel onvrijwillig gepensioneerden versus 1,5% van de geheel vrijwillig gepensioneerden).

5.5.3 Samenvatting

De mate waarin men zijn of haar pensionering als vrijwillig percipieert, heeft een belangrijke impact op het verloop van het aanpassingsproces en op de aard van de activiteiten die men uitvoert. Dit hebben we zowel voor de bruggepensioneerden van case A als voor deze van case B vastgesteld. Wanneer men aangaf dat de pensionering vrijwillig was, dan verloopt het aanpassingsproces vlot. Personen die eerder onvrijwillig pensioneerden, doorlopen een moeizamere aanpassing. Bovendien blijkt dat personen die geheel onvrijwillig pensioneerden, zich vaker vervelen tijdens de pensioenfase. Ook het uitoefenen van hobby's en het ondernemen van reisjes en uitstapjes zijn activiteiten die meer worden opgenomen door gepensioneerden die vrijwillig de arbeidsmarkt verlieten worden opgenomen.

5.6. Samenvatting

In het vijfde deel van dit rapport bekeken we op basis van correlatie-coëfficiënten en kruistabellen de verbanden tussen verschillende variabelen. Samengevat kwamen we tot volgende conclusies.

(1) De *gezondheidstoestand* van de oudere werknemer blijkt in belangrijke mate bepalend te zijn voor de anticiperende socialisatie. Personen die hun eigen gezondheid slecht inschatten, gaan eerder uitkijken naar en zich voorbereiden op een pensionering.

(2) De factor *inkomen* speelt een belangrijke rol in het doorlopen van het aanpassingsproces na pensionering. Men past zich gemakkelijker aan aan de nieuwe levensfase indien men gemakkelijk rondkomt met het gezinsinkomen. Bovendien blijkt ook dat personen die moeilijk rondkomen zich eerder gaan vervelen, terwijl personen die gemakkelijker rondkomen hobby's ontwikkelen of reizen en uitstapjes ondernemen.

(3) Er werden geen *gendereffecten* gevonden voor de mate van anticiperende socialisatie, de mate van vrijwilligheid van pensioneren, of de mate waarin het aanpassingsproces al dan niet vlot is verlopen. Ook in de vormgeving van de pensioenfase stellen we slechts kleine verschillen vast tussen mannen en vrouwen.

(4) De *houding van de partner* heeft een invloed op de mate van vrijwilligheid van de pensionering. Wanneer de partner een negatieve houding heeft tegenover de pensionering, zal men de eigen pensionering eerder als onvrijwillig percipiëren dan wanneer de partner neutraal of positief is. Voor de respondenten uit case A blijkt bovendien dat een positieve houding van de partner ook de voorbereiding op de pensionering stimuleert en het aanpassingsproces vergemakkelijkt.

(5) Wat het *werkregime* betreft blijkt dat personen die tijdens de laatste jaren van hun arbeidsloopbaan deeltijds werkten, zich na hun pensionering minder vervelen en vaker hobby's uitoefenen. De deeltijds werkenden uit case A blijken bovendien beter voorbereid te zijn op een pensionering, pensioneren eerder vrijwillig, en kennen minder moeilijkheden bij de aanpassing aan de nieuwe levensfase.

(6) De *anticiperende socialisatie*, of de mate waarin de oudere werknemer reeds uitkijkt naar de pensionering en hiervoor reeds plannen maakt, blijkt een belangrijke impact te hebben op zowel de mate van vrijwilligheid als op het verloop van het aanpassingsproces. Personen die reeds voorafgaandelijk erg bezig waren met een eventuele pensionering, blijken in grotere mate vrijwillig te pensioneren en zich ook vlotter aan te passen dan de personen voor wie dit niet het geval was. Bovendien blijken deze personen zich ook minder te vervelen.

(7) Tenslotte blijkt dat de *mate van vrijwilligheid* een sterke impact heeft op het aanpassingsproces. Personen die onvrijwillig pensioneren doorlopen een moeizaam aanpassingsproces en gaan in mindere mate hobby's ontwikkelen, of reizen of uitstapjes maken.

6. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De pensioentransitie is één van de belangrijkste transitie's in het latere leven. Deze transitie kan kansen creëren, of net belemmeringen opwerpen. De 'kansenstructuur' die gepaard gaat met de pensionering is van cruciaal belang voor het verdere leven.

Onderzoeksfocus

In deze studie belichtten we in het bijzonder één aspect binnen deze kansenstructuur: de mate van vrijwilligheid van de pensionering. Uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat de beleving van de pensionering -gemeten in termen van welbevinden, levenskwaliteit, of aanpassing- sterk afhankelijk is van allerlei factoren. Zo blijken zowel gezondheid als inkomen, maar ook gender, familie, en sociaal netwerk, en zowel psychologische kenmerken als kenmerken van de job een impact te hebben op de beleving van de pensioentransitie. Aandacht voor de transitiekenmerken is binnen dit type onderzoek relatief nieuw. De mate waarin je jezelf hebt voorbereid op een pensionering, en de mate waarin je de eigen pensionering als een vrijwillige keuze percipieert, blijken eveneens een rol te spelen in dit proces van aanpassen aan de nieuwe levensfase. Het is op deze laatste factoren dat wij ons in voorliggende studie hebben gericht.

Methode

Omwille van deze specifieke onderzoeksfocus -impact van (on-)vrijwilligheid op de aanpassing na pensionering- leek de methode van de instrumentele case-study ons het meest geschikt om relevante data te verzamelen. We zochten immers een onderzoekspopulatie waarvan we de transitiekenmerken en de omstandigheden van de pensionering kenden, en waarvan we vermoedden dat deze zou bestaan uit een aanzienlijk aandeel onvrijwillig gepensioneerden. Via de digitale krantenarchieven gingen we na welke (grote) bedrijven recente herstructureringen achter de rug hebben. We vroegen eveneens bij de FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg een lijst op van bedrijven in moeilijkheden in de periode 2002-2003-2004. Op basis van onder andere de omvang van de herstructurering en de specifieke context waarin deze plaatsvonden, contacteerden we een aantal van deze bedrijven. Na veelvuldig overleg waren twee bedrijven bereid tot medewerking. Aan de hand van een postenquête verzamelden we

data met betrekking tot het aanpassingsproces van de recent bruggepensioneerden uit deze twee cases.

Resultaten

Een grondige literatuurstudie leverde reeds heel wat relevante informatie op met betrekking tot verschillende predictoren van de aanpassing van jonggepensioneerden. We overlopen de resultaten uit de literatuur en koppelen deze aan onze eigen bevindingen.

Ten eerste komen de **'health&wealth'-factoren** aan bod. De literatuur wees uit dat zowel het hebben van een goede gezondheid als het beschikken over voldoende financiële middelen het welzijn en de aanpassing van jonggepensioneerden bevorderen.

In onze studie vonden we geen rechtstreeks effect van de **gezondheidstoestand** op het verloop van het aanpassingsproces. De gezondheid blijkt wel cruciaal te zijn voor de voorbereiding op de pensionering of de anticiperende socialisatie: personen met een slechte gezondheid gaan zich eerder bezighouden met het plannen van hun pensionering dan de oudere werknemers die een (zeer) goede gezondheid hebben. De resultaten uit onze literatuurstudie, die stellen dat de gezondheidstoestand een belangrijke predictor is voor de timing van de pensionering, sluiten hier nauw bij aan. Personen die omwille van een slechte gezondheid zich reeds gaan voorbereiden op een pensionering, zullen ook eerder routes zoeken om de arbeidsmarkt definitief te verlaten.

Onze studie geeft wèl een belangrijk en direct effect aan van de **inkomenssituatie** na de pensionering op het verloop van het aanpassingsproces: jonggepensioneerden die (eerder) gemakkelijk rondkomen met het gezinsinkomen, blijken zich ook gemakkelijker te kunnen aanpassen aan de nieuwe levensfase. Deze gepensioneerden gaan de pensioenfase ook gemakkelijker kunnen vormgeven: eerder dan personen die moeilijk rondkomen kunnen zij hun hobby's uitbouwen, reizen of uitstapjes ondernemen.

Vervolgens bekeken we de impact van **gender**. Uit onze literatuurstudie leerden we dat gender een sleutelfactor is. Mannen en vrouwen kennen een sterk verschillende arbeidsloopbaan en ervaren de pensionering op uiteenlopende wijzen. Diverse onderzoeksresultaten met betrekking tot gender bleken echter niet consistent: heel wat vragen inzake de impact van gender op de beleving van de pensioentransitie blijven onbeantwoord in de onderzoeksliteratuur.

Ook vanuit onze studie kunnen wij deze genderkwestie niet ophelderen: we hebben geen significante effecten van gender gemeten op de anticiperende socialisatie, op de mate van vrijwilligheid, of op het verloop van het aanpassingsproces.

Wat de belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase betreft, geven in case A de mannen, en in case B de vrouwen, aan dat zij zich hoofdzakelijk engageren in zorgtaken, verenigingsleven en vrijwilligerswerk. Vrouwen gaven eerder aan dan mannen dat ze een rustig leven leiden, en zij blijken zich ook eerder te vervelen dan mannen¹⁷.

Ook de **houding van de partner** tegenover de pensionering werd bevestigd in onze enquête. De pensioentransitie wordt in de onderzoeksliteratuur omschreven als een *couple experience*. Vermits de meeste personen in partnersverband leven, ervaren deze partners eveneens de gevolgen van een pensionering. Met de veralgemeende intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt vanaf de jaren '60 ervaren de meeste koppels niet één, maar twee pensioneringen. Zeker wat de timing van de pensioneringen binnen één huishouden betreft, gebeuren er heel wat strategische afwegingen tussen partners.

In tegenstelling tot de timing, die voorwerp is van strategische pensioenplanning bij koppels, wordt het aanpassingsproces na de pensionering in onderzoek ook wel benaderd als een individuele zaak, die men bijvoorbeeld kan vergelijken met het individuele rouwproces wanneer men een kind verliest.

Uit onze studie blijkt dat, specifiek voor de respondenten van case A, de houding van de partner een sterke impact heeft op het gehele proces van de pensionering. Wanneer de partner van de oudere werknemer uit case A negatief staat tegenover een eventuele pensionering, dan gaat deze werknemer zich in mindere mate voorbereiden. De pensionering wordt bovendien ook eerder als onvrijwillig gepercipieerd, en deze respondenten gaan ook eerder problemen ervaren met de aanpassing aan de nieuwe levensfase. Voor de respondenten uit case B vinden we enkel een impact van de houding van de partner op de mate van vrijwilligheid, niet op het verloop van het aanpassingsproces of op de anticiperende socialisatie.

Nemen we vervolgens de rol van **kenmerken van de job** onder de loep. De kwaliteit van het werk, het ervaren van de job als stressvol of net erg zinvol, het contact met de collega's, ... al deze werkgebonden elementen blijken volgens onze literatuurstudie een effect te hebben op de timing van de pensionering. In het voorliggende onderzoek

¹⁷ Het gaat hier om zeer kleine aantallen (zie tabel 59).

bevroegen wij de respondenten over hun **werkregime**. Uit de analyses bleek dat de respondenten uit case A die deeltijds werkten, in mindere mate bezig waren met een eventuele pensionering. Zij pensioneerden eerder vrijwillig en pasten zich ook vlotter aan dan de personen die voltijds werkten. Voor de respondenten uit case B stelden we geen significante relaties vast. Het deeltijds werken leidt er blijkbaar toe, althans voor de respondenten van case A, dat men het langer kan volhouden op de arbeidsmarkt (want zij zijn immers in mindere mate bezig met het maken van plannen en het uitkijken naar een pensionering), dat men eerder vrijwillig pensioneert (bij deeltijdse tewerkstelling staat de werkidentiteit meestal minder centraal, en is ook het inkomen vaak eerder aanvullend bij het inkomen van de voltijds werkende partner, waardoor het inkomensverlies kleiner is bij een pensionering), en dat men zich ook gemakkelijker aanpast aan de nieuwe levensfase. Een verklaring voor deze vlottere aanpassing kunnen we vinden in het feit dat de deeltijds werkenden reeds geleerd hebben hoe om te gaan met vrije tijd. Zij vervelen zich dan ook beduidend minder dan de jonggepensioneerden die een voltijdse loopbaan achter de rug hebben.

Naast deze achtergrondvariabelen (gezondheid, inkomen, gender, houding van de partner, werkregime) bestudeerden we ook de relatie tussen de anticiperende socialisatie en de mate van vrijwilligheid van de pensionering enerzijds, en het verloop van het aanpassingsproces anderzijds.

Onder **anticiperende socialisatie** verstaan we, eenvoudigweg gesteld, de voorbereiding die aan een pensionering voorafgaat. Deze schaal werd samengesteld uit drie vragen: 'had men reeds plannen gemaakt voor de pensionering?', 'dacht men reeds na over wanneer te pensioneren?', en 'keek men uit naar de pensionering?'. Uit de literatuur leerden we dat de anticiperende socialisatie belangrijk is voor een vlot verloop van de aanpassing na pensionering.

Op basis van onze studie kunnen we dit bevestigen. Zowel voor de bruggepensioneerden uit case A als voor deze uit case B blijkt dat diegenen die zich voorafgaandelijk reeds voorbereiden op de nieuwe levensfase, een meer vrijwillige pensionering en een vlotter aanpassingsproces kennen dan deze die zich op geen enkele wijze hadden voorbereid. Daarnaast blijkt ook dat personen die zich voorbereid hadden, zich in mindere mate vervelen. Zij gaan eerder hobby's ontwikkelen of reizen en uitstapjes ondernemen, terwijl personen die zich minder of niet hadden voorbereid eerder in het verenigingsleven of vrijwilligerswerk stappen.

Tenslotte staan we stil bij de **mate van vrijwilligheid** van de pensionering. We peilden in onze enquête naar de perceptie van de bruggepensioneerde: in hoeverre zag deze zijn pensionering als een vrijwillige en eigen keuze? We stelden vast dat van de oudere werknemers uit case A maar liefst 80% aangaf dat zij onvrijwillig pensioneerden, dat zij met andere woorden de onderneming moesten verlaten. Van de werknemers uit case B gaf slechts 10% aan tegen hun zin gepensioneerd te zijn.

Precies de mate waarin men zijn of haar pensionering als vrijwillig percipieert, heeft een belangrijke impact op het verloop van het aanpassingsproces en op de aard van activiteiten die men uitvoert. Dit werd zowel voor de bruggepensioneerden van case A als voor deze van case B vastgesteld. Personen die aangeven vrijwillig gepensioneerd te zijn, doorlopen meestal een vlot aanpassingsproces. Zij die onvrijwillig pensioneren hebben meer kans om moeilijkheden te ervaren bij het aanpassingsproces aan de nieuwe levensfase.

Dit uit zich ook in de vormgeving van die nieuwe levensfase. We stellen immers vast dat personen die geheel onvrijwillig de arbeidsmarkt verlieten, zich tijdens hun jonge pensioenjaren eerder vervelen. Het zijn vooral diegenen die vrijwillig pensioneerden, die zich toeleggen op leukere activiteiten zoals het uitoefenen van hobby's en het ondernemen van reisjes en uitstapjes.

Samenvattend kunnen we besluiten dat de kenmerken van de pensioentransitie - één van de meest belangrijke transitie's in het latere leven - zeer belangrijk zijn voor het aanpassingsproces na de pensionering. Personen die zeer onverwacht en onvrijwillig moeten pensioneren, en zich aldus niet hebben kunnen voorbereiden op een pensionering en hierover ook geen controle hebben, blijken zich moeilijk aan te kunnen passen aan de nieuwe levensfase.

7. REFLECTIE

Reeds in 1987 beschreef Laslett (1987) de pensionering als "de kroon op het leven". De pensioentransitie was niet langer een toegangspoort tot de ouderdom. Voor de categorie van jonge gepensioneerden introduceerde hij de term "de derde leeftijd".

Ook nu nog wordt naar nieuwe begrippen gezocht om deze extra bijgekomen levensfase te beschrijven. Moen (2005) spreekt over de *midcourse*: een fase die volgt op de fase van tewerkstelling, en die de finale fase van afhankelijkheid voorafgaat. De *midcourse* omvat volgens Moen grofweg de huidige vijftigers, zestigers, en zeventigers.

Het ontstaan van deze nieuwe levensfase - de derde leeftijd, de *midcourse* - is het gevolg van een aantal demografische en maatschappelijke evoluties, zoals de stijging van de (gezonde) levensverwachting en de trend van vervroegde uittrede. Als rechtstreeks gevolg van deze evoluties is de fase na de definitieve uittrede uit de arbeidsmarkt - de pensioenfase - steeds langer geworden. Een gepensioneerde, en zeker iemand die als jonge vijftiger de arbeidsmarkt verlaat, kan zich nog aan heel wat gezonde levensjaren verwachten. De omvangrijke cohorte babyboomers, geboren tussen 1946 en 1964, staat voor de uitdaging deze nieuwe levensfase op zinvolle wijze vorm te geven.

Algemeen wordt gesteld dat het ontstaan van deze nieuwe levensfase een enorme waaier van mogelijkheden biedt. De pensioentransitie betekent een opstap naar een nieuwe levensfase en schept nieuwe kansen. Deze nieuwe levensfase kan in principe - in onze geïndividualiseerde samenleving - volledig naar wens van de jonggepensioneerde worden ingevuld.

Onze studie wijst echter uit dat een deel van de jonggepensioneerden die kansen moeilijk of niet kan grijpen. Het aanpassingsproces na de pensioentransitie verloopt niet steeds van een leien dakje. Zeker wanneer mensen onvoorbereid en op onvrijwillige basis moeten pensioneren, blijkt er voor velen een lastige aanpassingsperiode aan te breken. Vlaams onderzoek (Elchardus, 2003) wees eerder al uit dat maar liefst 42,2% van de mannelijke bruggepensioneerden onvrijwillig pensioneert. Voorliggende onderzoeksresultaten tonen zeer duidelijk aan dat een onvrijwillige pensionering een risicofactor is bij het opbouwen van en het aanpassen aan een nieuwe levensfase.

We stellen vast dat er zich als het ware een tweedeling voordoet in de categorie van jonge gepensioneerden. Aan de ene zijde bevinden zich diegenen die over de timing (en eventueel ook over de voorwaarden) van hun pensionering hebben kunnen onderhandelen. Zij passen zich gemakkelijk aan en hebben vaak mooie uittrederegelingen. Aan de andere zijde bevinden zich de jonggepensioneerden die omwille van ziekte, werkloosheid, of een sluiting van de onderneming helemaal niets te zeggen hadden over de timing (laat staan over de voorwaarden) van hun pensionering. Zij passen zich heel wat moeilijker aan aan de nieuwe levensfase.

De dualiteit binnen deze categorie van jonggepensioneerden is bovendien niet erg zichtbaar. Uit de monden van marketeers en trendwatchers lezen we in de media: "*medioren zijn een groeiende, dynamische en fitte bevolkingsgroep met tijd en geld*" (De Standaard, 21 juni 2006), of nog "*medioren zijn personen van middelbare leeftijd, vooral jonge gepensioneerden met nog trek in het leven en geld op de bank*" (De Standaard, 14 januari 2006). Deze eenzijdige beeldvorming spreekt sterk tot de verbeelding.

Een (gelijkekansen-)beleid kan en mag het niet nalaten om deze -vaak onzichtbare- doelgroep mee te nemen in haar beleidsverklaringen.

Zowel de overheid, als de ondernemingen, en de individuele gepensioneerde of bijna-gepensioneerde kunnen maatregelen nemen om de overgang van het werkende naar het gepensioneerde leven vlot te laten verlopen.

Overheid en ondernemingen kunnen er in eerste instantie naar streven om zoveel mogelijk onvrijwillige pensioneringen te voorkomen. In het Generatiepact vinden we hiervoor trouwens reeds een eerste aanzet. Ook flexibele vormen van het 'einde van de loopbaan', denk bijvoorbeeld aan het deeltijds of geleidelijk aan uittreden, zijn aangewezen.

Maar ook op Vlaams niveau kunnen beleidsmaatregelen getroffen worden. Op het domein van vorming, sensibilisering en het verstrekken van informatie liggen kansen om voor een groter deel van de bevolking een 'zachte' uittrede te bewerkstelligen.

De overheid kan concrete cursussen in (zowel financiële als sociale) pensioenvoorbereiding stimuleren. Deze cursussen, die zich in partnerverband afspelen en

in voldoende mate zijn afgestemd op de nieuwe generatie van 'ouderen', kunnen ook door de ondernemingen zelf worden georganiseerd en/of aangeboden.

Ook voor andere leeftijdsgroepen is tijdige reflectie over de levensstijl die men 'later', na een pensionering, zal willen en kunnen aanhouden, aangewezen. De recent opgerichte website www.vrouwenpensioen.be en de ruime verspreiding van de brochures 'Vrouw&Pensioen' zijn voorbeelden van instrumenten die mensen hiertoe kunnen aanzetten.

Deze verschillende voorbeelden - *good practices* - kunnen een inspiratiebron vormen bij het ontwikkelen van nieuwe instrumenten die het vlotte verloop van de aanpassing na pensionering als streefdoel stellen.

REFERENTIES EN LITERATUURLIJST

- Attias-Donfut, Claudine, Delbès C. & alli, (1989). Typologie des pratiques des jeunes retraités et prédicterus d'adaptation, in: Paillat, Paul & Attias-Donfut, Claudine (eds.). *Passages de la vie active à la retraite, Politique d'aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France, 182-195.
- Atchley, R.C. (2000). *Social Forces and Aging* (9th Ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
- Atchley, R.C. (1996). Retirement, in: Birren, J.E. (ed.), *Encyclopedia of gerontology* (Vol.2). San Diego: Academic Press, 437-449.
- Atchley, R.C. (1982). The process of retirement: Comparing women and men, in: Szinovacz, M. (ed.), *Women's retirement: Policy implications of recent research*. Beverly Hills, CA: Sage, 153-168.
- Belgrave, L.L. & Haug, M.R. (1995). Retirement transition and adaptation: Are health and finances losing their effects?, *Journal of clinical Gerontopsychology*, 1, 43-66.
- Braithwaite, V.A. & Gibson, D.M. (1987). Adjustment to retirement: What we know and what we need to know, *Ageing and Society*, 7, 1-18.
- Buchmann, M. (1989). *The script of life in modern society: entry into adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Calasanti, T.M. (1996). Gender and life satisfaction in retirement: An assessment of the male model, *Journal of Gerontology*, 51B, S18-S29.
- Caradec, Vincent (2005). Mechanismen van identiteitsreconstructie in het proces van pensionering, in: Godemont, J. e.a. (eds.), *Jaarboek 3. Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop*. Antwerpen: Verbal Vision vzw, 149-161.
- Carton, Ann (2001). *Kwaliteitsrichtlijnen bij het uitvoeren van survey-onderzoek*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek.
- De bruyn, Els (2005). De pensioentransitie. Verkenning van factoren die een moeilijke aanpassing kunnen verklaren, in: Godemont, J. e.a. (eds.), *Jaarboek 3. Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop*. Antwerpen: Verbal Vision vzw, 163-177.

- De Groof, Saskia & Elchardus, Mark (2004). Blijvende effecten van de loopbaan en de post-actieve levensfase op het persoonlijk en fysiek welzijn op latere leeftijd, *Mens en Maatschappij*, 79(4): 367-388.
- Dillman, D. (1978). *Mail and Telephone Surveys*. Wiley: New York.
- Ebaugh, H. (1988). *Becoming an ex. The process of role-exit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elchardus, Mark & Cohen, Joachim (2003). *Gedrag en verwachtingen in verband met het einde van de loopbaan. Deelrapport 2: De levensloop en de pensioentransitie in België*, Brussel: VUB.
- Elder, Glen H. Jr. (1999). *The life course and aging: some reflections*. Distinguished Scholar Lecture - Section on Aging, August 10, 1999, Washington DC: American Sociological Association.
- Fokkema, Tineke & van Solinge, Hanna (2000). De invloed van de huwelijksgeschiedenis op het inkomen van ouderen, *Sociale Wetenschappen*, 43(4): 19-40.
- Gall, T.L., Evans & Howard, D.R., J. (1997). The retirement adjustment process: changes in well-being of male retirees across time, *Journal of Gerontology*, 52B, 110-117.
- Gallo, Willem T. e.a. (2001). The impact of involuntary job loss on subsequent alcohol consumption by older workers: findings from the health and retirement survey, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 56B(1): S3-S9.
- Gallo, Willem T. e.a. (2006). The persistence of depressive symptoms in older workers who experience involuntary job loss: results from the health and retirement survey, *Journal of Gerontology: social sciences*, 61B(4): S221-S228.
- Gecas, Viktor (2003). Self-agency and the life course, in: Mortimer, Jeylan T. & Shanahan, Michael J.(eds.), *Handbook of the life course*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Geerts, Christel (1996). *Het aanpassingsproces van vrouwen aan hun pensionering: een beschrijvende analyse van de aanpassing als dynamisch en transactioneel beoordelingsproces*. Brussel: VUB.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Guillemard, Anne-Marie (2003). *L'âge de l'emploi. Les sociétés à l'épreuve du vieillissement*. Parijs: VUEF.
- Guillemard, Anne-Marie (1972). *La retraite: une mort sociale. Sociologie des conduits en situation de retraite*. Parijs: Mouton.
- Herzog, A.R., House, J.S. & Morgan, J.N. (1991). Relation of work and retirement to health and well-being in older age, *Psychology and Aging*, 6: 201-211.
- Henkens, Kène (1999). Retirement intentions and spousal support: a multi-actor approach, *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 54(2): 63-73.
- Henkens, Kène & Van Dalen, Hendrik P. (2003). Early retirement systems and behavior in an international perspective, in: Adams, G. & Beehr, T. (eds.), *Retirement: reasons, processes and results*. New York: Springer Publishing Company, 242-263.
- Isaksson, Kerstin & Johansson, Gunn (2000). Adaptation to continued work and early retirement following downsizing: long-term effects and gender differences, *Journal of occupational and organizational psychology*, 73: 241-256.
- Kim, Jungmeen E. & Moen, Phyllis (2002). Retirement Transitions, Gender and Psychological Well-Being: A Life-Course, Ecological Model, *Journal of Gerontology*, 57B(3): 212-222.
- Kohli, M. & Meyer, J.W. (1986). Social structure and social construction of life stages, *Human Development*, 29: 145-149.
- Lalivè d'Epinay, Christian e.a. (1983). *Vieillesse*. Saint-Saphorin: Editions Georgi.
- Lacombe, Jean-Paul & Simon, Maarten (2004). Herstructureringen en sociale plannen. Vergelijkende studie, *Oriëntatie*, 9: 215-234.
- Laslett, Peter (1987). The emergence of the third age, *Ageing and Society*, 7: 133-168.

- Lenaers, Steven (2004). Subjectieve benadering van gelijke kansen in de levensloop, in: Spee, Sonja e.a. (eds.), *Jaarboek 2 Wachten op... Gelijke Kansen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 225-242.
- Lenaers, Steven, Breda, Jef & Van Haegendoren, Mieke (2005). *Beleving van gelijke kansen in de levensloop. Een kwalitatieve analyse*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC.
- Liefbroer, Aart & Dykstra, Pearl (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Marshall, Victor (2000). *Agency, Structure, and the Life Course in the Era of Reflexive Modernization*. The Life Course in the 21st Century, August 2000, Washington DC: American Sociological Association.
- Merton, Robert K. (1949). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Miermans, Pieter-Jan & Van Oyen, Herman (2002). *Gezondheidsrapport: een verkenning van de gezondheidssituatie in België aan de hand van sterftecijfers en gezondheidsverwachtingscijfers*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek (2001). *Kwaliteitsrichtlijnen bij het uitvoeren van surveyonderzoek*. Brussel: MVG.
- Moen, Phyllis (2001). The Gendered Life Course, in: Binstock, Robert H. & George, Linda K. (eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences* (5th edition). London: Academic Press Limited, 179-196.
- Moen, Phyllis, Kim, Jungmeen & Hofmeister, Heather (2001). Couples' work/retirement transitions, gender, and marital quality, *Social Psychological Quarterly*, 64(1): 55-71.
- Mortimer, J.T. (2003). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Mutran, E.J., Reitzes, D.C. & Fernandez, M.E. (1997). Factors that influence attitudes toward retirement, *Research on Aging*, 19: 251-273.
- O'Rand, Angela M. (2003). The future of the life course. Late modernity and life course risks, in: Mortimer, J.T. (ed.), *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.

- O'Rand, A.M., Henretta, J.C. & Krecker, M.L. (1992). Family Pathways to retirement, in: Szinovacz, Maximiliane, Ekerdt, David J. & Vinick, Barbara H. (eds.), *Families and Retirement*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 81-98.
- Palmore, E., George, L. & Fillenbaum, G. (1982). Predictors of Retirement, *Journal of Gerontology*, 37: 733-742.
- Paillat, Paul & Attias-Donfut, Claudine (1989). *Passages de la vie active à la retraite, Politique d'aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Peeters, Hans & Larmuseau, Hendrik (2005). De solidariteit van de gelijkgestelde periodes. Een exploratie van de aard, het belang en de zin van de gelijkgestelde periodes in de totale pensioenopbouw bij werknemers, *Belgische Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 2005 (1): 97-128.
- Pienta, Amy M. (2003). Partners in Marriage: an analysis of husbands' and wives' retirement behavior, *Journal of Applied Gerontology*, 22(3): 340-358.
- Quick, H. & Moen, P. (1998). Gender, employment, and retirement quality: a life-course approach to the differential experiences of men and women, *Journal of Occupational Health Psychology*, 3: 44-64.
- Reitzes, Donald & Mutran, Elizabeth (2004). The transition to retirement: stages and factors that influence retirement adjustment, *International journal of ageing and human development*, 59: 63-84.
- Richardson, Virginia & Kilty, Keith (1991). Adjustment to retirement: continuity vs discontinuity, *International journal of ageing and human development*, 33: 151-169.
- Schoenmakers, David, Goyvaerts, Karin & De bruyn, Els (2004). De ouderen van tegenwoordig zijn niet meer de ouderen van vroeger, in: Spee, Sonja e.a. (eds.), *Jaarboek 2 Wachten op... Gelijke Kansen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 65-91.
- Smith, Deborah & Moen, Phyllis (2004). Retirement satisfaction for retirees and their spouses. Do gender and the retirement decision-making process matter?, *Journal of family issues*, 25(2): 262-285.
- Spee, Sonja & Godemont, Jozefien (2005). Conceptnota Gelijke Kansen (intern werkdocument). Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-UHasselt.
- Swanborn, P. (1994). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel: Boom.

- Szinovacz, Maximiliane & De Viney, Stanley & Davey, Adam (eds.) (2001). Influences of family obligations and relationships on retirement: Variations by gender, race, and marital status, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 56B: S20-S27.
- Szinovacz, Maximiliane & Deviney, Stanley (2000). Marital Characteristics and retirement decisions, *Research on aging*, 22(5): 470-498.
- Szinovacz, Maximiliane & Ekerdt, David, Vinick (eds) (1992). *Families and Retirement*. Londen: Sage Publications.
- Vanderleyden, Lieve (2004). Ouderen van 55 tot 64 jaar en arbeid, in: Jacobs, Thérèse, Vanderleyden, Lieve & Vanden Boer, Lut (eds.), *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*, Brussel: CBGS - Garant, 253-275.
- Van Haegendoren, Mieke (1999). Werken oudere vrouwen nog en hoe? Analyse van enkele cijfersgegevens, in: Van Haegendoren, Mieke e.a. (eds.), *Oudere vrouwen*. Brussel: Nederlandstalige Vrouwenraad - Steunpunt Women's Studies en Centrum voor Gezinswetenschappen, 144-156.
- Van Solinge, Hanna (s.d.). *Changing tracks. Studies on life after early retirement in the Netherlands*. The Hague: NIDI.
- Van Solinge, Hanna & Henkens, Kène (2005). Couples' adjustment to retirement: a multi-actor panel study, *Journal of gerontology*, 60B(1): 11-20.
- Van Solinge, Hanna & Dijkhuizen, Priscilla (2004). Gezonder door pensionering?, *Demos, Bulletin over bevolking en samenleving*, 20: 9-11.
- Vickerstaff, Sarah, Cox, Jennie & Keen, Linda (2003). Employers and the Management of Retirement, *Social Policy & Administration*, 37 (3): 271-287.
- Vickerstaff, Sarah e.a. (2004). *Happy Retirement? The impact of employers' policies and practice on the process of retirement*. Bristol (UK): The Policy Press.
- Walker, J.W., Kimmel, D.C. & Price, K.F. (1981). Retirement style and retirement satisfaction: Retirees aren't all alike, *International Journal of Aging and Human Development*, 12: 267-281.

WEBREFERENTIES

Over de cases:

<http://www.philips.be>

<http://www.philips.com>

<http://www.bayer.com>

Over de demografische trends:

<http://www.statbel.fgov.be/>

<http://www.un.org/ageing/>

<http://www.who.int/ageing/en/>

BIJLAGEN

1/ Maten van de belangrijkste variabelen (tabel 72)

2/ Correlatiematrices (tabel 73 en tabel 74)

Tabel 72: Mean, standaarddeviatie, codering en verwoording van de vragen, en cronbach's alpha van de schaalconstructies.

Variabele	Case A		Case B		codering	vragen	Cronbach's alpha	
	M	SD	M	SD			Case A	Case B
ANTICIPERENDE SOCIALISATIE	8,95	2,78	7,70	2,94	Mate van mentale voorbereiding op het pensioen, 3-item-schaal van 3 tot 12, waarbij 3= intensief bezig met voorbereiding, en 12 = helemaal niet bezig met voorbereiding	Drie items, met elk vier antwoordcategorieën: - In de maanden voorafgaand aan de herstructurering (toen ik hierover nog niets wist) maakte ik al heel wat plannen voor tijdens mijn pensioen. - De laatste jaren dat ik werkte bij X dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren. - Ik keek echt uit naar mijn pensionering.	.852	.868
VRIJWILLIGHEID	6,25	2,03	2,93	1,33	Mate van vrijwilligheid, 2-item-schaal van 2 tot 8, waarbij 2 = geheel vrijwillig, en 8 = geheel onvrijwillig	Twee items, met elk vier antwoordcategorieën: - Ik heb X verlaten, en dat was mijn eigen keuze. - Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u het bedrijf vrijwillig heeft verlaten of niet?	.916	.870
AANPASSING	6,80	2,89	9,28	2,57	Verloop van het aanpassingsproces, 3-item-schaal van 3 tot 12, waarbij 3= heel moeizaam, en 12=heel vlot	Drie items, met elk vier antwoordcategorieën: - Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase? - Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase? - Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan deze nieuwe levensfase.	.901	.884

Tabel 73: Correlatiematrix - Case A

	Lft	M/v	Gez	dipl	ink	fct	welb	ccol	Reg	ws	wp	Ph	kfa	kk	tijd	act	antsoc	vr	aa
Lft	1																		
m/v	-0,259a'	1																	
Gez	0,002ns'	0,039ns'	1																
Dipl	0,055ns'	-0,364a'	-0,139b'	1															
Ink	0,031ns'	0,050ns'	0,043ns'	0,031ns'	1														
Fct	0,132c'	-0,395a'	-0,190a'	0,655a'	0,046ns'	1													
Welb	-0,030ns'	0,059ns'	-0,129c'	-0,023ns'	-0,178b'	-0,003ns'	1												
ccol	-0,081ns'	0,207a'	-0,122c'	-0,008ns'	0,057ns'	0,008ns'	0,058ns'	1											
reg	0,048ns'	0,157c'	0,007ns'	0,027ns'	0,164b'	0,030ns'	-0,123c'	0,064ns'	1										
ws	-0,086ns'	0,133c'	0,085ns'	-0,145b'	-0,165b'	-0,160b'	0,088ns'	0,124c'	-0,126c'	1									
wp	0,245a'	-0,198b'	0,027ns'	0,025ns'	-0,071ns'	0,035ns'	-0,015ns'	0,013ns'	0,009ns'	0,052ns'	1								
ph	-0,121ns'	-0,110ns'	0,008ns'	0,027ns'	-0,160b'	0,080ns'	0,236a'	-0,028ns'	-0,118ns'	-0,076ns'	-0,058ns'	1							
kfa	-0,161b'	-0,163c'	0,117ns'	0,124c'	-0,091ns'	0,095ns'	-0,013ns'	-0,156c'	-0,124ns'	-0,093ns'	-0,092ns'	0,186b'	1						
kk	0,266a'	-0,086ns'	-0,004ns'	0,016ns'	0,072ns'	0,032ns'	-0,118ns'	0,009ns'	0,178b'	-0,187b'	0,174c'	-0,192a'	-0,154c'	1					
tijd	0,019ns	-0,137c'	-0,057ns'	0,236a'	0,114c'	0,320a'	-0,132c'	0,071ns'	0,014ns'	-0,048ns'	-0,054ns'	0,032ns'	-0,091ns'	-0,015ns'	1				
act	-0,125c'	0,172b'	0,031ns'	-0,170b'	-0,064ns'	-0,166b'	0,042ns'	-0,047ns'	-0,099ns'	0,056ns'	0,078ns'	0,088ns'	0,077ns'	-0,137c'	-0,271a'	1			
antso	-0,142b'	0,005ns'	-0,225a'	0,043ns'	-0,142b'	0,125c'	0,269a'	0,008ns'	-0,200a'	0,096ns'	-0,020ns'	0,299a'	0,149c'	-0,145c'	0,027ns'	0,023ns'	1		
Vr	-,317b'	,061ns'	-,056ns'	,049ns'	-,163bns'	-,045ns'	,247b'	0,37ns'	-,145c'	-,002ns'	-,119ns'	,325b'	,212b'	-,216b'	-,023ns'	,130c'	,385b'	1	
aa	0,034ns'	-0,102ns'	0,069ns'	0,078ns'	0,273a'	0,082ns'	-0,429a'	0,037ns'	0,142c'	-0,076ns'	0,130c'	-0,257a'	0,028ns'	0,047ns'	0,168b'	-0,064ns'	-0,292a'	-312b'	1

Kendall's tau, a = P < 0.001, b = P < 0.01, c = P < 0.05

Tabel 74: Correlatiematrix - Case B

	Lft	M/v	gez	dipl	Ink	fct	welb	ccol	reg	ws	wp	ph	kfa	kk	tijd	act	antsoc	vr	aa
lft	1																		
m/v	-0,040ns'	1																	
gez	-0,073ns'	0,022ns'	1																
dipl	0,029ns'	-0,029ns'	-0,064ns'	1															
ink	-0,136b'	0,007ns'	-0,155b'	0,014ns'	1														
fct	0,231a'	0,008ns'	-0,110c'	0,338a'	-0,044ns'	1													
welb	0,114c'	0,003ns'	-0,127c'	-0,041ns'	-0,137b'	0,026ns'	1												
ccol	0,046ns'	0,040ns'	-0,103c'	-0,017ns'	0,156b'	-0,019ns'	0,005ns'	1											
reg	-0,051ns'	0,301a'	-0,021ns'	-0,104c'	0,079ns'	-0,266a'	-0,067ns'	-0,115c'	1										
ws	-0,068ns'	0,019ns'	0,062ns'	0,053ns'	-0,012ns'	-0,045ns'	-0,007ns'	0,005ns'	-0,045ns'	1									
wp	0,133c'	-0,002ns'	-0,035ns'	0,010ns'	-0,123c'	0,116c'	0,101ns'	0,003ns'	-0,069ns'	0,033ns'	1								
ph	-0,100ns'	-0,005ns'	0,103ns'	0,023ns'	0,028ns'	-0,059ns'	0,044ns'	0,014ns'	0,039ns'	0,070ns'	-0,180b'	1							
kfa	-0,210a'	-0,049ns'	0,046ns'	0,055ns'	-0,035ns'	-0,076ns'	0,002ns'	-0,055ns'	-0,041ns'	0,007ns'	-0,134c'	0,127c'	1						
kk	0,204a'	0,036ns'	-0,036ns'	-0,126c'	-0,137c'	-0,050ns'	0,007ns'	0,020ns'	0,016ns'	-0,162b'	0,154c'	-0,089ns'	-0,120c'	1					
tijd	-0,027ns'	-0,075ns'	-0,066ns'	0,132b'	0,103c'	0,149b'	-0,110c'	0,070ns'	-0,048ns'	-0,035ns'	-0,137b'	-0,031ns'	0,068ns'	-0,041ns'	1				
act	0,086ns'	-0,067ns'	0,144b'	0,002ns'	-0,002ns'	-0,078ns'	0,072ns'	-0,103c'	-0,010ns'	0,018ns'	0,058ns'	0,136c'	-0,014ns'	-0,084ns'	-0,091ns'	1			
antsc	-0,080ns'	-0,008ns'	-0,095c'	-0,016ns'	-0,036ns'	-0,021ns'	0,343a'	-0,046ns'	-0,066ns'	-0,016ns'	-0,074ns'	0,074ns'	0,076ns'	-0,117c'	0,015ns'	-0,050ns'	1		
vr	,016ns'	,029ns'	,182b'	,028ns'	-,222b'	-,021ns'	,176b'	-,028ns'	-,049ns'	,104c'	,027ns'	,212b'	,127c'	,053ns'	,012ns'	,117c'	,192b'	1	
aa	-0,067ns'	-0,078ns'	-0,106c'	0,089ns'	0,166a'	0,076ns'	-0,261a'	-0,040ns'	0,044ns'	0,072ns'	-0,040ns'	-0,088ns'	0,007ns'	-0,074ns'	0,133b'	-0,057ns'	-0,243a'	-0,297b'	1

Kendall's tau, a = P < 0.001, b = P < 0.01, c = P < 0.05

Overzicht Tabellen

<i>Tabel 1: Vier gezichtspunten van waaruit men de levensloop kan bestuderen.</i>	8
<i>Tabel 2: Overzicht van de belangrijkste variabelen</i>	43
<i>Tabel 3: verzending</i>	46
<i>Tabel 4: Weergave van de respons</i>	49
<i>Tabel 5: Onderzoekspopulatie (ozpop) en gerealiseerde respons vergeleken, naar geslacht en functie, in % (N)</i>	50
<i>Tabel 6: In welk seizoen bent u gestopt met werken?</i>	51
<i>Tabel 7: In welk jaar bent u gestopt met werken?</i>	52
<i>Tabel 8: Leeftijd (Op basis van: in welk jaar bent u geboren?)</i>	52
<i>Tabel 9: Omschrijf uw laatste functie</i>	53
<i>Tabel 10: Kent u uw huidig officieel statuut?</i>	53
<i>Tabel 11: Nadat ik het bedrijf verlaten had, heb ik...</i>	54
<i>Tabel 12: Heeft u nog contact met uw vroegere collega's?</i>	54
<i>Tabel 13: Werkte u voltijds of deeltijds?</i>	55
<i>Tabel 14: Hebt u het gevoel rond te komen met uw huidig officieel gezinsinkomen?</i>	55
<i>Tabel 15: Mijn huidig officieel gezinsinkomen is, in vergelijking met het officiële gezinsinkomen toen ik nog werkte,</i>	56
<i>Tabel 16: Hoogst behaalde diploma</i>	57
<i>Tabel 17: Heeft u financieel afhankelijke kinderen?</i>	57
<i>Tabel 18: Gezondheid gedurende laatste jaren dat u werkte bij de onderneming</i>	58
<i>Tabel 19: Huidige gezondheidstoestand</i>	58
<i>Tabel 20: Woont u samen met een partner?</i>	59
<i>Tabel 21: Werkt uw partner?</i>	60
<i>Tabel 22: Hoe stond uw partner tegenover uw pensionering?</i>	60
<i>Tabel 23: Heeft u kinderen?</i>	61
<i>Tabel 24: heeft u kleinkinderen?</i>	61
<i>Tabel 25: Geboorteland</i>	61
<i>Tabel 26: Geboorteland van je moeder</i>	62
<i>Tabel 27: Geboorteland van je vader</i>	62
<i>Tabel 28: De laatste jaren dat ik werkte bij de onderneming, dacht ik regelmatig na over wanneer ik zou pensioneren.</i>	64
<i>Tabel 29: Ik maakte plannen voor tijdens mijn pensioen.</i>	65
<i>Tabel 30: Had u concrete plannen gemaakt voor tijdens uw pensioen en hebt u deze uitgevoerd?</i>	65
<i>Tabel 31: Mijn pensionering kwam erg onverwacht.</i>	66
<i>Tabel 32: Ik moest het bedrijf verlaten.</i>	67
<i>Tabel 33: Ik heb de onderneming verlaten, en dat was mijn eigen keuze.</i>	67

<i>Tabel 34: Zou u ons kunnen zeggen in welke mate u de onderneming vrijwillig heeft verlaten of niet?</i>	68
<i>Tabel 35: Hebt u druk van de werkgever ervaren?</i>	68
<i>Tabel 36: Hebt u druk van jongere collega's ervaren?</i>	69
<i>Tabel 37: Ik had een aanvoelen dat jongere collega's door mijn pensionering meer kansen zouden krijgen.</i>	69
<i>Tabel 38: Mijn partner en mijn kinderen spoorden me aan.</i>	70
<i>Tabel 39: Ik keek echt uit naar mijn pensionering.</i>	72
<i>Tabel 40: Ik had helemaal geen zin om te pensioneren.</i>	72
<i>Tabel 41: Hoe lang duurde het voordat u gewoon was aan deze nieuwe levensfase?</i>	73
<i>Tabel 42: Was het voor u moeilijk of gemakkelijk om u aan te passen aan deze nieuwe levensfase?..</i>	74
<i>Tabel 43: Het duurde best wel even voordat ik was aangepast aan deze nieuwe levensfase.</i>	74
<i>Tabel 44: Hoe voelt u zich in het algemeen?</i>	75
<i>Tabel 45: Welke activiteiten doet u, nu u gepensioneerd bent?</i>	76
<i>Tabel 46: Wat is uw belangrijkste activiteit nu u gepensioneerd bent?</i>	77
<i>Tabel 47: Welke omschrijving past het best bij uw situatie?</i>	77
<i>Tabel 48: Rotated Component Matrix.</i>	82
<i>Tabel 49: Mate van anticiperende socialisatie (tien antwoordcategorieën).</i>	86
<i>Tabel 50: Mate van anticiperende socialisatie (twee antwoordcategorieën).</i>	86
<i>Tabel 51: Mate van anticiperende socialisatie (vier antwoordcategorieën).</i>	87
<i>Tabel 52: Mate van vrijwilligheid (acht antwoordcategorieën).</i>	89
<i>Tabel 53: Mate van vrijwilligheid (vijf antwoordcategorieën).</i>	89
<i>Tabel 54: Verloop van de aanpassing (twaalf categorieën).</i>	91
<i>Tabel 55: Verloop van de aanpassing (twee categorieën).</i>	91
<i>Tabel 56: Verloop van de aanpassing (vier antwoordcategorieën).</i>	92
<i>Tabel 57: 'Wat is uw belangrijkste activiteit nu u gepensioneerd bent' naar de mate waarin men rondkomt met het gezinsinkomen (case A en case B).</i>	97
<i>Tabel 58: Het type van activiteiten dat men uitoefent tijdens de pensioenfase, naar geslacht en case.</i>	100
<i>Tabel 59: De belangrijkste activiteit tijdens de pensionering, naar geslacht en case.</i>	102
<i>Tabel 60: Type van activiteiten tijdens de pensioenfase, naar werkregime (case A en case B), % (N)</i>	105
<i>Tabel 61: Belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase, naar werkregime (case A en case B)</i>	105
<i>Tabel 62: De mate van anticiperende socialisatie, naar de mate van vrijwilligheid (case A) (in%)..</i>	107
<i>Tabel 63: De mate van anticiperende socialisatie, naar de mate van vrijwilligheid (case B) (in%)..</i>	108
<i>Tabel 64: De mate van anticiperende socialisatie, naar het verloop van de aanpassing (case A) (in%)</i>	109
<i>Tabel 65: De mate van anticiperende socialisatie, naar het verloop van de aanpassing (case B) (in%)</i>	109

<i>Tabel 66:</i> De mate van anticiperende socialisatie, naar het type van activiteiten tijdens de pensioenfase (case A en case B), % (N)	110
<i>Tabel 67:</i> De mate van anticiperende socialisatie, naar de belangrijkste activiteit tijdens de pensionering (case A en case B), N (%)	111
<i>Tabel 68:</i> Mate van vrijwilligheid, naar het verloop van de aanpassing (case A) (in%).....	112
<i>Tabel 69:</i> Mate van vrijwilligheid, naar het verloop van de aanpassing (case B) (in%).....	113
<i>Tabel 70:</i> Mate van vrijwilligheid, naar het type van activiteiten tijdens de pensioenfase (case A en case B), % (N).....	114
<i>Tabel 71:</i> De mate van vrijwilligheid, naar de belangrijkste activiteit tijdens de pensioenfase (case A en case B)	115
<i>Tabel 72:</i> Mean, standaarddeviatie, codering en verwoording van de vragen, en cronbach's alpha van de schaalconstructies.	139
<i>Tabel 73:</i> Correlatiematrix - Case A	140
<i>Tabel 74:</i> Correlatiematrix - Case B	141

Overzicht figuren

<i>Figuur 1:</i> Het proces van pensionering	12
<i>Figuur 2:</i> Analysemodel (1).....	33
<i>Figuur 3:</i> Analysemodel (2).....	34
<i>Figuur 4:</i> Analysemodel (3).....	34
<i>Figuur 5:</i> Mate van anticiperende socialisatie voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = sterk voorbereid, en 10 = helemaal niet voorbereid.	93
<i>Figuur 6:</i> Mate van vrijwilligheid voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = geheel vrijwillig, en 7 = geheel onvrijwillig.	93
<i>Figuur 7:</i> Verloop van de aanpassing voor respondenten van case A (zwart) en case B (wit), waarbij 1 = heel moeizaam, en 10 = heel vlot.	94

